५१६८

नं. — ५१६८

नाम — कात्यायन सूत्र व्याख्यानं
बोडशा ध्याय:

कर्ता — श्री याज्ञीक देव:

पत्र सं. — ५६ सं. — ४

विषय — सूत्र पद्धति परिशिष्टं

कात्यायनसूत्रव्याख्यानषोडषाध्यायः

५१७८

5178
52

कोउश

पत्रे ५०

154

णा

देवमाः
श्रीगणेशाय नमः ॐ नमः नृपतिर्देवो राजसूयः इत्यंनीमन्त्रितिमंत्रपाठक्रमेणाग्निमुपरि
ष्टाज्जस्य सोमांगत्वमाह अग्निः सोमांगं तत्क्रत्वप्यतिषंगात् अत्राग्निशब्देनाग्नि
संचयाद्यग्न्याधिकारोऽभिमतः ष्व कश्चिन्तः पंचचितिकः स्थलनुच्यते तद्धरणाय
क्षालनः कृतः ष्व कामेष्टग्निचिचिनोतीतिश्रुतत्वात् तथा अग्न्याग्निमारोहेति
अग्निर्हिरण्यशकलैः प्रोक्षतीतिभ्यारोहणायामुख्यार्थे तत्र न तस्येग्नावसेभ
वेद्य सचाग्निः कंचनकर्मविशेषमनारभ्यैव विहितोऽस्ति सपदाग्निचिनुतइतीश्रा
तोनारभ्याविधानादनारभ्यवादानां च सन्निधानेन निवेशो भवतीत्युक्तत्वात्कस्याप्य
हनोनिविशतइत्याकांक्षायामुच्यते अग्निः सोमांगमि[illegible] कश्चितो अग्निः सोमांगं
सोमसाधनक्रतूपांगं भवतिक्रतः तत्क्रत्वप्यतिषंगात् तत्क्रतोः सोमक्रतोरग्नेः
श्चातिषंगात् मिश्रीभावेन लोपदेशात् अग्न्यङ्गानि हि सोमांगोऽप्यतिषंगानि पच्यं
ते तथा चावितो गार्हपत्ये चिभक्षयचितेन अग्न्यहवनीयो यो राजानं क्रीणातीतिप्राय
णीयेन प्रचर्य सोहं पुनर्नीक्रीणातित्था आप्यानवनीभ्याम भिम[illegible]प्रवर्ग्येणापेते। राम
ष्येन प्रवर्ग्याण्येन प्रचर्यप्रवर्ग्योपसद्भ्यां प्रचरन्ति प्रवर्ग्योपसद्भ्यां प्रचर्या १
ग्निं तां चर्मणि हरिचितिर्दसमनन्तरमयंतोऽमितीति तथा अग्नावेश्मचयएककपालान् ६श
लदर्परस्य हीहरणीयं वैश्वानरो द्वादशकपाल आदित्यश्चरुः स्तेत्र अग्नेरिति

र्थं गृह्णन्मन्त्राणि प्रतत्योभयानि जुहोत्यध्वरस्य चाग्नेश्चाध्वरस्य हवींषि यागेनेति
त्यादि अतः सोमयागेष्वङ्गानां अतिदेशादग्निश्चाभावे शापाठाद् फलस्याग्निर
पि सोमयागाङ्गत्वावधार्यते ॥ ततः प्रयमग्निः सोमाङ्गमपि सन् इष्टतो यजमा
नेच्छया भवति वैकल्पिकं सोमस्याङ्गं न तु हि नहीयाद्भवन्ति त्यामित्यर्थः अथ
प एतामवृत्त्वा परस्मा अपि सर्वैर्मेषैर्यजेत क्रतुभिर्यीजेयदीति तथा स्वस्त्यहैषा।
ग्निचित आहुतिः सोमाहुतिर्यमिनिष्टके जुहोतीति अग्निचितो ग्निं विनाहुति
निंद्या न ग्निचितो निर्दोषत्वं चयनं विनाप्यवसीयते तत्पानन्तपानत्रीघा घोवाच
चिते ग्निर्निधीयतां इत्यदि नाग्निविनाप्यग्निविनापि दोषाभावं दर्शयति अतो विक
ल्पः एवं सर्वसोमयागेषु विकल्पे प्राप्ते आह समाहाव्रतेनियमाः समाहाव्रतमह
व्रतसंज्ञकस्तोत्रवति सोमयागे अग्नेर्नियमो भवति न विकल्पः तस्माद् ह तानि सर्वाणि
सहोपेयाद् अग्निं महाव्रतं महदुक्थमिति श्रुतत्वात् विकल्पे मत्यपि पत्रपुनरग्नेः अवा
ग्नेः अवशीं यथा आश्वमेधे आयोग्नि द्विगुणा त्रिगुणा एकविंशत्यादितश्चेति तथा
सर्वमेधे अग्निविहृतस्स इति तास्मिन्नाग्निं पराच्यं चिनोतीति च तथा साग्निचित्याव
न्ने स्तोमा विस्पष्टोत्तत्र तत्राग्निर्नियमेन भवत्येव दृष्टतद् युक्तंत्वान्त्र यमप्रयोगे
पि विकल्पेनाग्निः प्राप्नोत्यत आह न प्रथमादग्नेत्ररस्येव यज्ञिनिधानात् प्रथममा

थ

क्रियत इति प्रथमाहारः प्रथमप्रयोगः प्रथमप्रयोगेऽग्निर्नभवतीत्यर्थः अकृतत्वेन त
देवभाः स्मादुत्तरवेद्यग्निनिधानात् प्रकृतौ पुनरुत्तरवेदावग्निनिधानं क्रियते अग्निर्नी
अः १६ भवतीत्यर्थः अकृतत्वेन तदुत्तरवाः अस्मामाधाप्य भवतीति सयज्ञार्थमाहोम
२ उत्तरवेदिं व्याघारयतीति चाग्नौ च पंचपंचेति कस्य लेऽग्निनिधानं विहितं य
२ द्वितीयमाहारेऽप्यग्निः स्यात् न पुनरुत्तरवेदावग्निनिधानमनर्थकमेव स्यात्। त
स्मात् प्रथमाहारे तु उत्तरवेदावग्निनिधनमर्थवत्त्वे संजातेऽपि द्वितीयादिप्रयोगेष्वन्य
ऽग्निनिधानं न विद्यमानत्वादग्नेः प्राय अत्रेतद्विचार्यते अग्निरनारभ्यवाद विहि
तः स वाक्येन प्रतीतो विततिषु चकासु स्रुचि द्वि नियुज्यते अथ यातोऽग्निमाग्निष्टो
मेनानुयज[illegible]ति तमुक्थ्येन तमतिरात्रेणात मेकरात्रेणाते द्विरात्रेणाते त्रिरात्रे
णात्येवमाद्वादशरात्रादनुक्रान्तं सोयमग्निर्याज्ञ्यविततिषु वाक्येनानोपदिष्टो
यथाषोडशीनि वाजपेये चातत्र। किं चोरुकपाशस्याकृत्स्नव्यानवेति संशयः अग्ने
र्विसततिश्चतिदेशो न भवति। यदि विततावग्न्यागमातिदेशः स्यात्तकासु चिद्विसति
षु अत्र वहामनर्थकमेव स्यात् चोदकाद्वत्त्वन्प्राप्तेः तस्मात्तस्य स्य सार्थकत्वा ता मः
र्थमग्नेरातिदेशो न भवतीति कल्पान्तेन यत्र यत्राग्निर्वचनेनोपदिश्यते तत्रै २
भव वातिनाम चैतिहर्वयह। सिद्धान्त[illegible] ऐन्द्रवायवग्रहादीनां मन्त्रराशांश्च यथावि गां

स्तु

कृ

त्तेतावृत्तिरेशोऽभ्युपगतः तथाग्नेरप्यतिदेशः स्यात् न स्यादेवं सत्यनुग्रहस्तस्त्वोद्दकः
कानिचिदंगान्यतिदिश्यन्ते तत्र कृत्रिमे हतन्द्रतिपुरुषं तथ्यादिषु च विनतिषु प्रवर्त्तते
नः प्राप्तस्यापि पुनः श्रवणं पुनरुक्तिरस्मसामर्थ्यं यथा प्रकृतावग्नेः प्रत्यक्षविधिः न
यो स्यादिविविततिषपीतिनसाम्यं नचसाम्ये प्रयोजनाभावः श्येनचितं चिन्वीत
स्वर्गकाम इत्यादिगुणकामानां प्रवृत्तेस्तत्प्रयोजनत्वात् गुणकामाद्युपदिष्टमा
ग्निमाश्रयंते ७ उपदिष्टमग्नाग्निः प्रकृतावुत्पादिषु कास्तु विदितेतिषु च अग्न्याद्यु
पुषोऽग्नीवाजयेयादिविकृतिषु उपदिष्टस्याभावादतिदिष्टस्य वानाश्रयत्वात् गुण
दृ कामानां नाग्निप्रवृत्तिः अकृचित् विकृतिषु पुनरुपदेशः स्याद्गुणकामप्रवृत्तेरर्थ सु८
त्वेनावैयर्थ्यात् तत्कुलेनातिदेशाभावः शंकानेकस्मिन्पिठं त वाज्योऽग्निवाजयेया
दिष्वत्यातिदेशः प्रयोजनान्तरं यतं बाद शालाग्रेशोऽस्मिन्नेव वाक्ये नएकयजमानके
नेकयजमानकेष्वधारयाहिताग्निरुपदिश्यते नत्र नप्रकृतावपूर्वत्वादित्यनेन वाक्ये
है नएकयजमानके यिद्वादर्शोयजमानाभिधायीनि यहानि अग्निसंबंधि मंत्रेषु
नोद्यंते यज्ञाथावद्वत् अत्रके विशांकुः अनारम्याधानतोऽग्निः प्राकरणिको न त्वविदि
विरोधात्प्रवर्त्ततेनोन लभते निवेशं अप्रासतत्त्व नवित्तत्तिम्बतिदिश्यतेति नोपदेशो
नैवास्य विवृतिषु प्राप्तिरित्यनुपदेशो वाडाग्निवजनेयपोर्णाग्नि अन्वेतव्य इति तत्र अं

देव भाः अः १६ ३

अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजतीतिवाक्येन प्रसक्तावपि विधानात् न नु विकृतम
ऽग्निष्टोममपि प्राप्तं तत्र विष्यति। प्रसक्तौ प्राकरणिकोत्तरस्तनीवेदि विरोधात् नानद्धि
करणेनवाक्यसंकोचो युक्तः। किं च प्रसक्तेरेवाग्निष्टोमत्वाम नन्मायेष्टावित्तनीनां॥
त्वानिर्दिश्यायेष्टमितिप्रसक्तिरेवानेन विधीयते न वात्र साहस्रस्य न्यायः साहस्रस्य
हि सामिधेनीमात्रसंबंधो वाक्येनावगम्यते ऋतुसंबंधस्त्वकल्पितव्यः यां च
३ तु स्यप्यत्रप्रकरणेन संबंधः क्लृप्त इति युक्तं बलाबलं अग्निष्टोमशब्दस्तु तंत्रमेव के
मिधत्त इति न संबंधस्तु वाक्यतत्तत्रू नि न प्रकरणेन बाधमर्हतीति तस्मादस्ति प्र
सक्ता वाग्निहितिविकृतौ नित्यं प्रा निर्दिश्यते तत्र साद्यः क्रोषु सादस्तेषु वसत्रेष्वश
क्यत्वात्काममग्निनेषामते प्रवृत्तिभवतेऽग्निष्टोमेऽग्निर्नभवति विसक्तौ वषपानोऽग्नि
मग्निष्टोमेनेत्यादिवचनेनाग्निर्भवति षोडशीवाजपेययोस्तु विधानान्नभवति वि
कीर्षमासात्तत्तरस्यां फाल्गुन्यां योर्स्यमाप्तेनेष्ट्वा पंचपशूनालभते हारिणान् विकी
र्षमासाणव्ययनं कर्तुमिच्छन् तत्तरस्यां फाल्गुन्यां यो स्यमास्यां फाल्गुन तत्स्यप्रति
पदिष्टोर्स्यमासेनेष्ट्वा योर्स्यमासेष्टितत्वा पंच पशून्नालभेते काद्ध स्यानूत्रदहारिणा राम
नहारिणावर्जितान् विकीर्षमासादजिपदं [illegible] स्यापाने पुनः सोमेऽप्यायां स्वाय मान्द चि ३
शाप्रुपधानेषं च पश्वालंभमग्रहासार्थं अभिजिद्विश्वजितोरपि ये चैवपशवो यथा

नेचीयतां॥ षोडशीवाजपेययोस्तु चेतव्यः॥ केचित्तु प्रथमाहारशैवाग्निष्टोमसंस्थं ज्योतिष्टोमं वदंति १

स्युर्न प्रतिपन्नं पंचेत्यं च मूर्ध्यं पंच गव्यहंतां तयोर्मासमालभेतेति प्रसन्नशाखाहस्तं व
सरस्य पूर्वमाहात्रिर्यर्त्मी लघुनी योर्मासी मासीयो नरेषो न्नमायासर्वानुत्सवतस्व वत्सं
वत्सरमालभते स वाऽऽस्त्वेवयोर्मासेनाप्यपशुमालभेतेति कृतत्वात् ब्रह्मणोवा
दघात् अथवा अत्र याभ्युक्तो दहिरण्यां ब्रह्मणो दघात् नानेभ्यः तदा तु दघादेनाभि
भ्यसेदहिरण्यांतमेयंयज्ञोदहिरण्यो सब्रह्मणा आदिष्टः देहिरण्यांदघादिति विधायन
तथा कुर्यादिष्टकां वारणां कुर्वतेइति प्रतिविद्धत्वादिति कल्पः अमावास्यायामेकएके
अमावास्यायां पंचपश्वालंभं कुर्वंति अमावास्यायामालभेते स्युरैकत्र आकृतिरिति कृ
त्वात् मासवसचान्नेधानान्मायामावास्यायां हते अग्निभ्यः कामाय पुरुषाश्वगोव्य
जान् अग्निभ्यः कामाय पुरुषमिति वेपुरुषमश्वं गामविं अजं च पश्रूनालभते तं
तैनानग्निभ्यः कामायालभाइति कृतत्वात् वैश्वकर्मणां पुरुषइत्यादिरस्मैवार्थेव
वारोनविधेः वर्षिष्ठरश्मिः पुरुषोनुपूर्वोइतरेषां वर्षिष्ठा अतिशायनदीर्घा रश्मना
यस्यासौ वर्षिष्ठरश्मिः पुरुषो वर्षिष्ठरश्मिर्भवेत् इतरेषां अश्वगोव्यजानामनु
पूर्वं पश्चरश्मानातोहीनान्मनयकामासानुन्नेदितरस्य पश्चरश्मानां भवतीति नुस्वर्वाणल
स्पर्धः तिषां विषमारशनास्युः पुरुषस्य वर्षिष्ठाप्यस्मीयसा पक्षीयसीति कृ
तत्वात् वर्षिष्ठाभ्यामसंहृत्यायेहायनस्थूलत्वापेक्षयाप्रहतोहि अजस्य द्विकामाः

देवभाः अ॰ः १६ ४

दशानामनूयतेद्विरुत्तमादशानां याद्विरुत्तमयाकोऽष्टपंक्तिनस्येन्हयावर्षिर्षट्त्रिंशामामेव
स्याचतुस्त्रिंशोगोः पंचमामामात्र्याम्बस्यापष्ठ्यामाप्नुयस्येति सर्वेषांवानुत्याः अ
वामर्वेषांनुत्याः समप्रमाणाद्विसामाएवदशानाभवंति सर्वास्त्विव समाः स्तुः सर्वाः
सहश्यद्विति श्रुतत्वात् समिध्यमानसमिद्धवसंतरेसमास्त्वा [illegible] मद्विति नवदधा
ति अनेनप्रवेशाहोत्रुर्द्विभोक्ष्यते एते आते समिध्यमानो अध्वर इति समिध्य [illegible]
मानवतीसमिद्धो अग्न आहुत इति समिद्धवतीतयोरंतशके लेसमास्त्वागन्संत रु
वोवर्धयंत्वित्याघानवसद्वेहोताहधाति अन्वाहेत्यर्थ पंचपञ्चदश अनुक्तसंततेषां
वश्चतुर्विंशतिः सामिधेन्य इति उभयीर्गायत्रीश्चत्रिष्टुभश्चान्वाहसोन्वाहसमाः
स्त्वागन्संतवोवर्धयंत्विति श्रुतत्वात् आप्रियोवादृशोर्ध्वअस्येति ऊर्ध्वा अस्य
समिधोभवंतीत्याघावादृशसंख्यास्तवआप्रियोभावंति आप्रियः प्रयाजयाज्याः १
तः प्रयाजयाज्याभवंतीत्यर्थः एतदृशाप्रिय इति प्रसंत्यताएताऊर्ध्वा अस्य समिधो
भवंतीति श्रुतत्वात् अत्र द्वितीयस्य प्रयाजस्य उक्तायोभ्यासः तिन तृतीयस्यश रामः
नशुक्रस्त्वस्यहोममेत्स्यपचितिमानिति द्वितीयानुमंत्रणाभ्यामनुमंत्रणांवक्ता। ४
धनेराशंसतननपातोः समुद्रयः होमंमेत्स्यपावितिमानिति द्वितीयानुमंत्रीद्वि
दशप्रयाजा अथवदेवाद्दशाप्रिया इति एकादशानेशास्वेधाहीकरोति दशप्रय

जानि शैवेति पृत्तनाब्रुक्तं इह तन्त्वा समाहारेति प्रैषादिकर्म एकादशस्य प्रयजस्यं तेक्षा
रोति प्रसातावपि प्राग् ज्ञमप्रयाजान्नस्य दृष्टत्वात् परिहृते पुरुषसंस्पर्शनं वर्यं नास्यारि
हृतमध्ये पुरुषस्य संस्पर्शनं मारणं कर्तव्यं अजास्य स्पृशति प्रचरणायोगात् अजस्य
छागस्य मृत्याधि न्याप्यानि च्छि: स्पृशति कस्मान्न प्रचरणायोगात् अजेन चरतीत्यजे
न यजेदिति सम्मन्त्रयायान्नीति चाजे नैव यागविधानाग विधानात् इतरेषां पुरुषादीनां
नां गामश्वकायग्रासन विधानात् अपेतरां चैकसंधमश्वग्रासावयवे जेन यजेदिति सं
मन्त्रयपदिति वचनं श्वामश्वकायग्रासनमिति तत्र ज्ञापयिन हि यागः क्रियते तस्यैव सं
स्कारः कर्तव्य इति पुरुषं मनुष्यं अजस्या स्पृशताति सर्वेषामविशेषात् अथवा स
र्वेषां पुरुषादीनां पंचानामपि प्राणानां स्पृशति न केवलस्याजस्याकृतः अविशे
षात् देवतासंबंधस्याविशेषात् अविशेषणाहि सर्वेषामवंतिवचनाच्च त छ हिरण्य
शुद्ध केशाग्रसनमिति वैश्यः पुरुषो राजन्यो वा किंजातीयो यं पुरुषोभवतीत्याकांक्षाया
माह पुरुषो वैश्यो भवति राजन्यः क्षत्रियो वा शास्त्रीतरे ष्कात्वत् किं ते मनुष्याणामेतद्यी क्ष ४
तै यथि राठःस्याद [illegible] पश्चात्यशोनिषेको ते पुरुषादीनां के पुरुषेभ्यः नामं तद्धपितेषा
शीर्षाणि मस्तकानि छित्वा आदद्यात् गच्छन्ति जिह्वा व ज्येष्ठा जिह्वा या आदानं पुरुष
या हि भि: सह क्रियते तोत न भुञ्ज नान यष्ठ करणादि तत्पुरुषं मानवे जिह्वा वर्हन

देवभा
अः १६
५.

शुक्लत्वाशिरः पश्चात्। नैरृत्यादिति काठकेच जिह्वामवदानेषु सत्वाय पश्चात्ः शिरोवस्त्रे
स्पति वत्रुर्लोमनमस्तु कायप्राशनं शिरोग्रहणानंतरमेव वृत्तुर्लोमगुन्हषादीनामक्षतञ
गादिस्योदकमध्ये कायानां पुरूषादिदेहानी प्राशनं प्रत्येपरांकर्त्तव्यं अथ वेतरा
शीक्रुमिं धान्यमस्तु प्राशावयदिति श्रुतत्वात् संस्थितेतस्य शेषप्राशनमिन्यञ
स्य संस्थितेवितेविधानात्पुरूषादीनामधुनेवप्राशनमवसीयते ततोमदिष्ठ
कार्यातततत्वाभ्यप्राप्तिस्पुरूषादिशाहोराभ्योन्यः सकामादिष्ठकार्याडष्ठकाम्नि
ष्ठत्पूर्णमतन्माग्निकाग्राह्या आप्श्चवकामादिष्ठकार्या आयोपितततश्चन्ताभृ
वाम्योगन्स्यतेतदुमयत्ऋ संमत्स्यमद्वीप्यश्चेष्ठकामकरोदिति श्रुतत्वात् अग्रो
न्यपति केवलेनाडेनयसठ्ठ समरुछापयदिति वचनात् सठ्ठ स्थितेनस्य शेषप्रा
सनं संस्थितेसमाप्तेय शोतस्याद्गस्याशेषप्राशसनं शेषस्यायागावशिष्टमासेत्रो
षस्यास्पुप्रत्येपरांकर्त्तव्यं सर्वीकरकेशा। ख़िनः सर्वैः पंचभिरपिष्ठपुरुषादिभिश्च
दंतियंगं कुर्वीत। तहैकं आहुरत्रैवकर्त्तैः सर्वैः पशुभिर्यतेतिश्रुतत्वात् ननुसर्व
हं त्रयमिममात्मानमस्तु प्राषिसत्वेतमान्येष्ठानीतितमन्वेष्ठन्नघ्रेदामस्तुप रामः
विष्ठानां प्रत्यात्मिष्ठतास्रयः समभरद्यपदस्यानामदंतद्भ्रमयत्ठ संमत्स्यमदं ५.
वापश्चेष्ठकामकरोदित्यादिनापुरूषादिशरीराणामस्तु प्राशनस्येष्ठकानिष्ठ

परसि। अग्निभ्यः कामाय यागमनुतिष्ठतिद्धत रेवांचतुर्णांशशीराणामुदकेष्वक्षिप्रत्वान् उक्तेन ७

त्सर्पत्वाप्रतीयते तदुभयं संभवत्यमुं वायव्यं छेदकामकरोदित्युक्तत्वात् ततश्च वय
दि सर्वैर्यागैः क्रियते तत्र हायनहोरात्रांकृतत्वादि षट्कानि ष्यत्यर्थः किं संभरेत अमुमे
वार्थमुक्तं तेन तदुक्तं अङ्कुर स्वैर्नैः सर्वैः पशुभिर्यजेतेत्यादिना सर्वैर्यागैः । धायाहल
तथा कुर्यादेवानीं तदितानि पिंडपापयसदित्याद्यघोकितः ततः संभवेदेतानि वाएत
त्कुसिंधा स्येतानिश्चितीसंभरतितस्मात् तथा न कुर्यादिति अतः सर्वैर्यागाद्युपन्न
इत्यर्थं कायमहा एकस्यापि किं ततः संभरेदितिश्च तेनैः एकस्यापि एकस्य पशोरालं
लंभयत्येपि किं तत्रा संभरेदित्युक्तेति स्वयं होवसमानएव पशामतयशोवाग्रज
यस्य इति वायवैवानियुक्त्वतेश्वेत लभ्यते ति यह्ये एकस्यैव पशोरालंभोविहितः अ
स्मिन्नहे तैनैव पशुना यागः क्रियते तत्र छंदस्याभ्यासनं तावत्तेव षट्कानिष्पन्न
भवति यथा तथा सर्वयागपह्नेपि शेषस्य पंचगृहपत्वाद्युतरोभविष्यती त्यर्थः ।
अतएवायं सोविकल्पः सर्वैर्यागैः कर्तव्यः केवलेनाजेन वा निश्चयो किं ततः संभ
रेदित्यपयमः सर्वयागपद्मलक्षणो र्थ वा इत्यतो नानेन सर्वयागपह्नेनिषेद्धुं शक्यते
तथा वाक्ये नहि निर्णयनिर्दिष्टं प्रवर्तते अपि त्वमनिघात्स्यप्तानुमितिपशुदेवताय
एव पशुपुरोडाशोप्रास अप्राहः वैश्वानरं पशुपुरोडाशमिति पाठ अपशावनुः अग्नेर्भ
कामयाल एवाः पंचपशुपह्नेपशुपुरोडाशस्तु वैश्वानरोभवतीति वचनात् सर्वयागं

दे॰ब॰भा॰
अ॰ १६
६

अभवतिकिंचिद्दहनयेवैश्वानरायेतियेतिमन्त्रणंकुर्वंतिनेत्यपरेउक्तवैश्वान
रपशुपुरोडाशइतिप्रत्ययश्चनयदतिस्यादनित्यंवयेदित्यादिनोक्तत्वान्नयष्टि
ग्रहणाद्ग्रोहणाद्धोरग्नयइतिपदंस्यात्तन्नहातिरेचयेत्वैश्वानरशब्देनैवसर्व
त्मिकस्याग्नेरूपात्तत्वादित्यभिप्रायःतेननिर्गुणएवकर्तव्यःतस्मादग्नयेवैश्वान
रायद्वादशकपालःपशुपुरोडाशइतिकठमानवयोःपशुदेवताचरुयांश्चिस्तनुव
र्त्तेनोपशुदेवतावोपांश्वेवभवतिशाखांतरात्अग्नेप्योपाज्यानुवाक्याःकामव
त्यःअग्निदेवताकाःकाममग्नावत्योवयापुरोडाशपशूनांयाज्यापुरोनुवाक्या
भवंतिअग्नेपोयाज्यानुवाक्याअग्निरूपाणामुपास्येकामवत्यःकामानामुपा
स्येइतिउक्तत्वात्कृतस्यपाणामपीनिचेतहेतोःसर्वेषांसमानत्वात्दुत्तरद्रुषो
श्चपश्वोर्वयादिषुसर्वेषुयाज्यानुवाक्यावचनात्कामवत्यःअग्नेपथ्याअतेवसो
मनोयममहित्याघाःमैथुनंवर्ज्येपृवापयस्याघ्याःपयस्यामैत्रावरुणांतपरमिथु
नहृद्विहोणास्वसानीयांतदितिसर्वांतपयस्मविहिताइष्टकापश्चनंतरंआपयस्य
याःपर्यासिनंपीवाहपर्षुपवेशनंचपपयस्यासमाप्तिपर्यंतंयजमानइष्टःनत्वेषया
वर्जयेत्मैथुनंचनियमेनत्रुपर्यासनिषेधःशाखांतरात्तस्यशाखापांनःपरिश
यनस्यानिषेधःनहानैतिपशुनेष्ठापरिशयीतनमांउस्समश्नीयाच्चमिथुनमुपे

पयस्यासमाप्तिपर्यंतंयजमानोमैथुनंस्त्रीसंभोगंवर्जयेत्॥मांउसोपर्यासनेचेच्छन्मांसाशनंउ३

राम
६

याहिति विधाय तस्मादु काममेवोपदिशयीते तदु सर्वमन्नं प्रदेते पशावस्य स्तं हस्य त्रा
स स्वमाद्य भवति तद्यानि कानि चान्यूनोशनानि ते पशामस्य सर्वे वा कामाशानं प
हि लभेत मिथुनं चन्द्रो वै पात्सुहमेत्रा वक्षरं पयस्या याइति श्रुतत्वात् त्वच अस्ति।
क्वो घृतानि घृता कानि शिरांसि निदधाति त्वा कूर्चमौ शिरः कं पालांतर्गतो मज्जा मस्ति
ष्कः त्वङ् अस्ति कश्चन त्वमस्ति श्वेत्वच अस्ति क्वो गृह्णीतो य भागः शिरोभ्यः तानि तत्र अस्ति
क्वोः तानि वा हिता ग्माहि छिन्नानि तानि स्थाने स्यपरनिपातः एवं विधानि शिरांसि कृत्वा
घृताक्तानि च कृत्वानि दधाति तु यथा नार्थं क्वचिन्स्त्र एषे हि शस्त्राय यति सकलानि
वा अथ वसकलानि स्थाने व समेव शिरांसि निदधाति न त्वामस्ति क्वोदरांतेभ्यः
घ तेनाग्नं यच्च भवत्येव पंच पशूनालभते वा शिरांसि छित्वा प्रयमायानु यथा नाथेनि
धेयानीत्युक्तं अथ धुमनायग्ना क्षीमहानाह अन्यानि वाहिरण्य यानि वानुमायनि वा
नालभेतो अथ वाप्ता सुरू वाहियं पशौ महानाह अन्यानि वाहिरण्य यानि वा
यान्य मन्य यानि वा नालभेताम् अथ वाप्ता सुरू वाहियं च पशून नालभेव अन्यानि
च संग्रामाहि षड्हतानांल तो मृता नावायुदू वा छिन्नं शिरांसि कायशाया च्छाहि तोपायेन
संपाद्य त्वचमस्ति क्वोढ तानि सकलानि वा घृता कानि चत्वानि दध्यात्तदेक इत्येवैता
नि यथा शिरांसि शिरोवित्वोपदः धानभये न तेपशव इति श्रुतत्वात् विहितामा विन्वा

म

त

कयणाया श्रुद्दिना लाभप्रकारेणालब्धेत्सर्वः अप्यवाहिरणमयानि सुवर्णमयनिषु
रूषादिशिरांसि कुर्यात मन्मयान्युहेके कुर्वतीति अवणात पुरुषादिः येवाप श्वाल
देवभाः भयहन्नकः अथ नाल्वे कया श्वालं भय हुमाह श्यामा यः शिवा प्राजापत्यं वा स्याः शबा
ऋ॰१६ श्यमः श्रृङ्गः सक्षवर्ण श्वामः तपरः अङ्गहीनः प्राजापत्यः प्राजापतिर्देवत एकःय
७ श्युनवाति प्राजापत्यं चरकाश्वालभंत इतिप्रतीत्य श्यामोभवति द्वयानि वैस्यामस ऋ
लोमानि शुक्लानि च कृष्णानि चेति तथा परोभवतिपरोहिप्रजापतिरिति तपरोवा॥
अविषाणः तिव अन्नत्वात् अयंच प्रजापत्य तृपांशु भवति प्राजापत्यः सर्वत्रोपां
शुभवति सुपांशु काम्यदेवतेत्य त्रप्रकारणेन तत्वात् तस्मान्नु पांशु भवतीति ऋत उ
श्व न्वक्षु यक्ष्यात प्रजापत्यपशु यहेसमिध्यमानस मिद्धवत्यंतरे समास्वाम्न सत
यत्याद्याषड्गुत्याद्ध्यात अप्रवयेत तस्यैकविंशतिः सामिधेन्य इति ऋत्वन्वा
त प्राजापत्यपशुपहे विशेषांतरमाह हिरण्यगर्भ इत्याद्याघारः सर्वो देव
ऋ तासामात्मा सर्वः प्रतएव स्कवाद्याघारो हिरण्यगर्भ इत्यत्र्यो कर्त्तव्यः कस्मान्मूर्वाघा
रेनेनमन्त्रेणोत्पाकांतयां हेतुमाह देवतासामात्मत्मसु वाह्यारेपि प्रजापतिर्देवताहि गमः
रण्यगर्भ इत्यस्या अपि प्रजापतिर्देवो देवताहिरण्यगर्भः प्रजापत्य इतिसर्वान्नु ७
म रण्यानुके न्वतुलिंगा श्व कस्मै देवतायेति कोहि प्रजापतिरिति वाक्यशेषाश्च

तु

ध्येनेन देवतासामान्यान्मंत्रस्यापि तत्रैवाभिधानसामर्थ्यात्किं वाघार एवायं हिरण्
ण्यगर्भ इत्यानयर्चा कर्त्तव्य इत्येवं शर्वपक्षः सिद्धांतमाह तत्रेरेतु सामान्यो पदेशा
शामान्यं तेषु शब्दः तु पदेपन्हनिरासार्थः न सर्वेष्वाघारेयं मंत्रः किं तर्हि नरेत इत्याघा
र एव कस्मात् सामान्यात् नु पदेशात्त्व सामान्यादिति मंत्रवत्त्व सामान्यात्तत्र हि
दृ प्रत्तौ मंत्रो विहितस्तत्रैव मंत्रान्तरविधानमुचितं लाघवात् पूर्वाघारेऽमंत्रकत्वा
विधेयात्तद्विधिर्घ्वेति गौरवं प्रत्तत्र त्वाघार एवायं मंत्रोन पूर्वाघारे सच मंत्रान्या
सामान्यात्प्रसक्तस्येन इदं इति मंत्रस्य निवर्त्तको भवतीयथा लेहे सामान्यात्तेलेह
तस्य निवर्तकं भवति न त्विंद्रदेवताकेन त्वराद्यारोक पंक्ति लिंगोमंत्रतु व्यतः इत्याक ध्रु
हापामाहतु पदेशात्त्वेतितु पदे शादितु दधिवलाद्वि लिंगस्य नीइंद्रदेवताकेन त्वराघारे ६
विनियोगनुव्यत इत्यार्थः यथा ऐं[illegible] गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति इंद्रप्रकाशमानस
मर्थस्यापि वचनात् गार्हपत्योपप्रकासनो तस्मादुत्तराघार एव हिरण्यगर्भ इत्य
चा कर्त्तव्य इति सिद्धं हिरण्यगर्भवत्याघारमाघारमाघारयतीति कृतं त्वात्समान
वेहिरण्यगर्भे इति लौवमाघारमाघारयतीति प्राजापत्यपक्षयपशुन्तः अथपशवपश
पशुपक्षमाह वायवे वानियुत्वते श्वेतमालभेत अथवा वायवे नियुत्वते इत्या
ये श्वेतलक्षहि छागः पशुर्भवतिश्वेतः शुक्लवर्णा तलक्षहिलक्षि कृष्णवृत्ते तदव

मनुवर्त्यापद्यन्ते: कृत्वैवान्नरूपरान्नर्दलम्पशानुवर्त्तन्ते: अथैवैवं वायवे नियुत्वते शुक्लमा
देवभा अग्निः १ पमालभन्तइति श्रुतत्वात्तन्नप्राप्नोति अन्यत्र यत्तोल्लपशुभव च घटिति वैश्यथ यं च वा
वायव्यमनुयांश्च नवति वायव्योग्नाविति प्राप्नोति श्रुतत्वात् देवध्यात्तवायव्यमपशुपदे
समिध्यमानसमिद्धवत्यं तरे समास्त्वाग्नइतिइध्माध्योरध्यात् सामिधेनी पद्वा
8 वपेदि सर्वः अथैतं वायवे नियुत्वातइति प्रसन्त्यतसासप्रदश सामिधेन्याइति श्रु
तत्वात् प्राजापत्यपशुपहे वायव्यपशुपहेवपशुदेवतायाएवपशुपुरोडाशो प्राप्ते
अग्राह प्राजापत्यः पशुः पुरोडाशो द्वादशकपाल उभयोः उभयोः प्राजापत्यवायव्ययोः
पश्वोः प्राजापत्यो द्वादशकपाल पुरोडाशो भवति प्राजापत्यं चरका आलभंतइति प्रस
त्य प्राजापत्यः पुरोडाशोइति यएव पशोर्वै धुः सधुरोडाशइति श्रुतत्वात् यद्देवत्वा
पश्चः पशुर्भवति प्राजापत्यः पुरोडाशइति वायव्यपशुपक्षेऽपि प्राजापत्यस्यैव य
शुपुरोडाशस्य श्रुतत्वात् कद्वत्योयाज्यानुवाक्याः प्राजापत्यस्य प्राजापत्यस्य
पशोर्वपापुरोडाशपशूनां कद्वात्यः कया वृत्वयाहिरण्यगर्भइत्याद्यायाज्यापुरोनु हामः १
वाक्या भवंति कद्वत्योयाज्यानुवाक्याः कोहि प्रजापतिश्चवत्मातश्रुतेः कद्वत्यो वायव्या
स्या वायव्यस्य वापपुरोडाशपशूनां श्रुतेश्चात्कद्वत्योयाज्यापुरोनुवाक्या भवंति श्रुते: कद्
वत्यो याज्यानुवाक्याः स्युरिति श्रुतत्वात् तथा नियुत्वात्योयद्वेयनियुत्वद्रूपमि

तिर्वात्ता स्वधीवो ऽन्नादिपिष्ट धर्म्याघाः वषायाबावाभाज्योवधारणार्थः प
पायाश्च वषट्कारश्च सौमान्यानुवाक्यायानामपवर्वहाने यागस्यानिवृत्ता स्माहु
र्दयायायाश्च वषट्कारवतो ऽस्यानामिति श्रुतत्वान्नतिवषीवोऽन्नादिपिष्ट धः इयिनु
याभिस्मेतेन यागश्च षट्कारवत्सौमानेपुत्वात्सौहविषइतिवक्ष्यते तेनपूर्वयाभिर्याजि
स्वानोऽपि पुरि तेयाज्यानुवाक्ये हविषो यागे भवतः पश्चात्पुरोडाशस्य षष्ठस्यो
याज्यानुवाक्ये कोऽहिपुत्र यजति इति श्रुतं तेनापो हूयमानो यस्य हविषास्य हिमेन
तेन स्वयं याज्यानुवाक्ये भवतः ऊ समम सर्वेषु सर्वेषु त्रिष्वपि पक्षेषु प्रीतिविक
विशेषाविहितास्मसर्वेच्चसंसमानं भवतिकालश्च इष्याज्याज्यादाराहानानिधा
नपोषप्रासनादिकं प्रधानभपहोमः सर्वेष्वपि पक्षेषु भवतीत्यर्थः कायपश्चाद्धः
७ इध्मानीमुस्वासंभरणानामपि १ ऊस्वासंभरणामथ्यफाल्गुनस स्थपत्रितिपदि यश्चाः
लभत्तः फाल्गुन सम्याव स्थानुस्वासंभरणां करोतिनुस्वायाः संभरणानिष्पादनमु
स्वासंभरणं तु चागृहणामर्थः विश्वस्यो तिषामाणुपलक्षणानिनाषाढोरस्वाविश्वजो
तिषां निष्पादनमथ स्यां करोतीत्यर्थः अष्टकायामुस्वार्थः संभरतीति श्रुतत्वात् अ
नोषाढादीनामेकैकस्य करणाविस्मादत्रोसांगस्याषासंभरणस्याष्टिः आकवी
यास्य पुरस्तान्ममाचतुरस्ते भितिभवरघाति भन्निसमन्तस्वासंभरणार्थमाह

वनीयदक्षिणाग्नी विहृत्य स्वाहवनीयस्य पुरस्तादाहवनीयात्प्राग्दक्षिणमन्त्यालेखमप
देवभः अः१६ ६ रिकल्पिते पूर्वदेशे च शरत्ले चतुःषष्कोणं च गर्तं भूमिसमं समन्तात्सिंऽमवहृत्याति गर्ते
मध्ये समन्तात्सिंऽस्थापयतीत्यर्थः भूमिसममितियाश्ववर्त्मिन्याभमेदरानिनिम्नोन्नतंमसमं
समन्तात्सिंऽमवहृत्यातिगर्त्ते मध्ये समन्तात्सिंऽस्थापयतीत्यर्थः भूमिसममितिपार्श्ववर्त्मिन्या
भूमेदरानिनिम्नोन्नतं समन्तात्सिंऽश्रयत्रापरपशुश्राहिताहितापूर्वछिद्रानिभवंतीततत्रपने
पः पिंऽमपरेणास्यधेव ल्मीकवपां छिद्रानिदधातिपिंऽमपरेणापिंऽहृदयंप्रत्यादि
श्रीव्यध्यपिंऽस्यवनीयपोर्मध्येवल्मीकस्योपर्हीकाहृतस्यमध्ययस्यवपामिववपां
अंनः पुरं छिद्राणि छिद्रमस्यास्तीति छिद्रा तां छिद्रसंयुक्तां निदधातिस्थापयतिश्रपव
वल्मीकवपामुविरामध्ये निहिताभवतीति कृतत्वात् सुषिरमितिसुविछिद्रं न
दस्या अस्तीति मत्वर्थीयोरः भूनुषसुषिमुष्कमधोरइतिसूत्रेणातेन सुबिरा सछि
द्रामित्यर्थः आहवनीयं दक्षिणेनाचित्रस्य तं जपं चागीवसास्तिष्ठंतिप्रांचोग्वगर्हमजार
वीयराराससोमध्येऽपूर्वाः आहवनीयदक्षिणेनाहवनीयादक्षिणा पश्चिमदक्षिणांहल्ले राम
अग्नयगर्दभाजाप्रांचः प्राङ्मुखास्तिष्ठंतिकीदृशाः सर्वोग्वाः सर्वोपरं यज्ञानदक्षिणा ६
नराः सर्वोपरयं चाबपिकः क्रमदन्ता शंकायामाहरासौ मौमध्ये प्राङ्मुखास्तिष्ठति अ
श्वसर्वांपरं यज्ञाराससमास्वर्वः अश्वोराससमासर्वंतिष्ठतिपार्श्वमाप्रासमभस्यापश्चा

ष्टनः पूर्वमुखास्तिष्ठति। पुनः कीदृशाः त्रिवृन्मुंजपंचांगीबद्धाः त्रिवृद्भिः त्रिगुणाभिर्मुंज
मयीभिः पंचांगीभिर्मुखरिकाभिर्बद्धास्तिष्ठंति ते मौंजीभिरभिधानीभिरहिता भवंति
त्रिवृतो भवंतीति तत्र पूर्वं तिष्ठन्त्यश्वाः यथा मोषधात्समभोषधाज एवं बोध्यते तेन सर्वं मितिश्च
तुल्यत्वात् पंचांगानवयववायवश्वाः सा पंचांगीतानि च एकादशदंता कारा मुखेषु वयसा
यो द्वितीया चक्रहृतश्च श्रोत्रांतरमार्गेरणाभिः सह तु परिधानस्थापनाय मुखस्यां गतरज्जु ती
यग्रीवाया अधस्तात्स्वयं पूर्वं यथा स्थिरा बलात् संसृतिरेवं पंचांगानि ॥ अत्र तत्र आहवनीया
त्सारस्त्रिमात्र अभयस्तीत्सौवेशावी पुच्छिरांविर्मापथ्याभावेतः कल्माषी प्रादेशमात्र क ८
रत्निमात्री वा आहवनीयादुत्तरस्यां दिशि परारत्निमात्रप्रदेशो अग्निर्निधेया कीदृशी
अग्निः अभयतस्तीत्सौ अभयतः इति मध्ये अग्रेवती ह्येता किं जातीया वैशावी वंशम
यी पुनः कीदृशी सुषिरा सुषिच्छिद्रः अथवा पृष्ठपूर्वमधस्तात् ज्ञेनेन मत्वर्थीयो प्रत
यः सछिद्रेत्यर्थः पुनः कीदृशी कल्माषी कल्माषः कर्बुरो वर्णः पर्यायकत्वयाकर्बु
रा कल्माष्या अभावे कल्माषी किंप्रमाणा प्रादेशमात्री अरत्निमात्री वा हविर्हि राज्ञस्य
हवनीयो भवत्युत्तरतः एषा भेदनप्रश्नेते इति सा वैशावी स्यात् कल्माषी स्यात् यदि क
ल्माषी न विद्यते तदेकेक कल्माषी स्यात् सुषिरा च स्यात् प्रादेशमात्री स्यात् अरत्निमा
त्री त्वेव भवति अभयतः त्वेव भवतीति च अकृतत्वात् हिरण्मयीमेके एकशालि

ध्यानपूर्वकं संततमभिषिञ्चन् उञ्जुहोति स्रुचा … कुर्वन् जुहोति अध्वर्युः युञ्जानः प्रथमं मनः इ ३

नो हिरण्मयीं सुवर्णमयीमभिं कुर्वन्ति नार्धं हि केचिद्धिरण्मयीं कुर्वन्तीति श्रुतत्वात् अ

देवभाः घारहोतं जुहोति संततमुत्तरं युञ्जान इति ततो गार्हपत्ये आज्यं संस्कृत्य तत्रैव स्रुवं

श्रौ० संम्स्पाघ गृहीत्वा आहवनीये परिस्तरणासमिद्घृष्टिभिः कण्डिकाभिः स्तः तस्यैव युञ्जा

१० न इत्याघारहरणाघारम्याघर्षीतेस्वाहाकारपर्यन्तं केचिद्याघर्षति तत्रैव होति ममिंछति

न तत्रैव च संततस्य नाहितम्राप्नोति तां वा एतामेकार्धं सतीमष्टागृहीताम ष्टाभिर्यजु

र्भिर्जुहोति नाम हीमु हुं गृहोतिनार्धं संततां जुहोतीति वश्रुतत्वात् सावित्राणि

सावित्राण्यष्टपदिति ताने ताम्य ष्टौ सावित्राण्य ष्टावमूनि भवन्तीत्येवमादि श्रव

णात् एतानि वृ आर्षाणीति केचित् तां वा सतामेकार्धं सतीमष्टागृहीतामष्टाभिर्यजु

भिर्जुहोतीत्येकत्वं श्रावेषवहे यापेहृया आम्भिम्य होयस्य विस्मारणात् स्येकस्य

केवलस्य होमः एकमेवेदं कर्मेत्यपरे आकुतिमित्येकवचनिर्देशात् वक्तुत्वाश्रव

णामष्ट त्वश्रयणां च मन्त्र वाक्यायेहृया तथा च मानवे युञ्जानः प्रथमं मनइत्यष्टौ नि

गदकृतिं जुहोतीति कठसूत्रे च अष्टगृहीतां स्रुचं गृहीत्वा मङ्क्षु लिप्य युञ्जान इत्यनुवा

कनसावित्रेहुत्वे तथा सत्येकस्य विस्मरणोऽसकलस्याघर्षहोमस्याहृत्वानिरष्टगृ ग्र

हीतेनैव स्यागच्छत्रेदं सवित्रमिति देव स्य त्वेत्याभिमाहरयहस्त आदित्ये नाममिमन्त्र १०

एतेदिवस्य त्वेत्यनेनमन्त्रेणा तां वैणावामभिमाहरये हो हीणाहस्त आमवनामभि

स्ये

अध्वर्युर्यजमानौ उच्यते

हस्तमाधायेति मंत्रेणाभिमंत्रयते तस्माद्दक्षिणे ह्येव स्यादिति त्रिभिर्दक्षिणे त्रिभिरुत्तराय।
येनां चत्वर्थेनाभिमंत्रयते हस्तमाधाय सविनेति वक्ष्यमाणत्वात् अश्वप्रभृतीश्च
प्रत्यृचं प्रतूर्तं युंजाथां योगे योगे योगमिति प्रतूर्तं वाजिन्युंजाथां दशस्य मा योगे योगे तवस्त
रमिति प्रत्यृचमश्वमभिमंत्रीत अश्वगर्दभाजानां पांसून्यामधायुक्ते हस्तं युवयिष्य
एवाभिमंत्रयते हस्तमेषामधिरर्भवतम् पथपथ्मून् अभिमंत्रयते सोऽश्वमभिमंत्रयते प्रतूर्तं
वाजिन्निति अपरासमं युंजाथामिति अजं योगे योग इति वक्ष्यमाणत्वात् अनुपस्त
शान्तु कामयत्येनाश्वचयति मंत्रेण प्रतूर्वन्नुर्वन्तहिं हं पृथिव्याः सधस्थादिति प्रतूर्वन्ने
हवकामन्नुर्वन्तहिं हं वीहि पृथिव्याः सधस्थादिति पतिमंत्रमेतान् अश्वगर्दभा
जानन्नु पस्य पद्भिः स्पृशन्ते षामनुवर्वन्त्याश्चः प्राच्यां दिशि उत्क्रमयति याशिमुद्यम
मय प्रकाशानेन पाशं योगमयतीत्यर्थः अश्वेनाम्रावक्रमयति नोपस्य शास्त्यभि
देशयस्मादिषु त्रिषु ज्वलत्सु हिरण्यमानेषु शाव इति सोऽश्वमक्रमयति प्रतूर्वन्नेहति
अपरासममुर्वंतरिहमिति अपाजं पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्यमंगिरस्वदा
भरेति वक्ष्यमाणत्वात् अग्निषु ज्वलत्सु पिंडं गच्छत्यग्निं पुरीष्यमिति गार्हपत्यादिषु त्रि
षु वह्निष्वलत्सु हिरण्यमानेषु ब्रह्मयजमानाध्वर्यवः अश्वमाचस्थितपिंडं प्रतिगच्छंति अग्निं
पुरीष्यमंगिरस्वदच्छेम इत्यनेन मंत्रेण एकैकोमत्रेमंत्रे वा बहुवचनदर्शनात्सर्वेषां

मंत्रपाठः पुरीषास एते अग्नयो भवंत्यथ य मह मञ्च यंतीति यं चो यंतीति ते पुयंतमग्निं
देवभाः अः११ ११ पुरीष्यमंगिरस्वदच्छेमः इति श्रुतत्वात् अत एव बहुवचननिर्देशः संहृता वषट्का
रा इति सत्र आखुविहारानंतरं तत् स्रीव्रसवरणां भवति हविर्यानत अथ यथावो पुगपत्
यत्र चाश्व यान्धिय पिंड पुतिगच्छंति तत्रापुगय अथ देवयथा वोध्वगद्भोजा हविर्यानो
अवस्थितास्ते वा पिंड पुतिगच्छंति यास्त्वां तत्रानु अनधापुरुषमीहते देवपितृम
नुष्याः अनर्थकमग्निं पुरीष्यमिति अग्निं पुरुषवरीष्यमंगिरस्वदच्छेमद्दमंत्रेणाच्छे
नधापुरुषमध्यपुरा हूतो अनधापुरुषः अन्यप्रलोकेषु सिद्धत्वात् हविर्यानदेवपि
तृमनुष्याणामनर्थकं निष्प्रयोजनं एव यस्मात् अनधापुरुषो यो न देवान्न पितॄन्
पितॄन्न मनुष्यानिति श्रुतत्वात् अपानधापुरुषमीहते अग्निं पुरीष्यमंगिरस्व
दच्छेमद्दमिति वल्मीकवपायामाहृतायां छिद्रेणापि पिण्डमीहते न्वग्निमित्येति वल्मीक
वपाच यापि पिंडमुह्ववनीयवयोमध्ये स्थापिता वर्तते तां वल्मीकवपामध्ये पुरोहाय व
ल्मीकवपास्थानसमीपस्थितएव तस्या वल्मीकवपाया छिद्रेणापिण्डमीह
ते त्वाग्निरूपं सोऽभितिष्ठ इति श्रुतत्वात् इस्मान्निदधात्येनां वल्मीकवपायाश्छिद्रेणापि एमः ११
ण्डं दृष्ट्वाऽऽनेनां वल्मीकवपां स्वस्थाने एव तत्सीं निदधातीति तं यहापहापश्चपत्यपता
मवास्यतीति श्रुतत्वात् आगत्येत्यभिमंत्रयते अत्र ततः पिण्डसमीपे आगत्या

मगन्मेत्यनेन मंत्रेण। अथ वल्मीकवपा सुषिराण्यध्येनि हिताभवातीना

मन्वीक्षते अन्वग्निरुषसा ३॥ ८७

ध्रुवगुप्तिर्घृत्नेवावागत्यवाज्यधानमितिमंत्रेणामभिमंत्रयते आगच्छंतिमर्दं
मण्वाश्वमभिमंत्रयत इतिष्कृतत्वात् आक्रम्येत्यनेनपिंडमधिघयपति आक्रम्य ष्ठा
याज्ञिन्पृथिवीमितिमंत्रेणानेनाध्वेनपिंडमधिष्ठापयतिपिंडस्योपर्यश्वस्य
सव्यं पादं निदधातीत्यर्थः अश्वेनमाक्रमयतीति आक्रम्यवाजिन्निति चष्कृत
त्वात् सव्यपादस्यैवसन्निधानात्तस्यैवात्रनिधानं द्यौस्तइतिपृष्ठस्योपरिपाणिं
धारयन्ननुपस्पृशन् अनुपस्पृशन् अश्वस्यस्पर्शमकुर्वन्नित्यर्थः तिष्ठन्नश्वपृष्ठे हि
तांहस्तं अस्यपृष्ठस्योपरिधारयन् द्यौस्तेपृष्ठमितिमंत्रंपठति अश्वेनमुत्क्रा
तीति द्यौस्तेपृष्ठमिति चष्कृतत्वात् पिंडस्योपरिस्थितएवाश्वेनत्रतत्कर्तव्यं उ
त्क्रामेत्युत्क्रमयति उत्क्राममहतइत्यनेनमंत्रेणापिंडादश्वमुत्क्रमयति उन्ना
रयति प्रैषेनैव अश्वेनमुत्क्रमयतीति उत्क्राममहत इतिष्कृतत्वात् उदक्रमी
दित्यभिमंत्रयते पिंडादुत्थापितमश्वमुदक्रमीदित्यनेनाभिमंत्रयतेति प्रैषेणैवा
अश्वेनमुत्क्रान्तमभिमंत्रयत इतिष्कृतत्वात् पिंडसमीपएवस्थितस्याभिमंत्र
णं आहवनीयवत्स्थापयतिपिंडस्यपिंडस्य दक्षिणतः आहवनीयवत्संस्था
पयति आहवनीयायदति इति प्रांचोश्वगार्हभाजः पूर्वापरादासमोमध्येऽश्वस्थौ
स्मादिहसर्वंलभ्यते तंदक्षिणतोयसंक्रमयति यत्रेतरौयज्ञभवतस्तेहदक्षिणतः

ततः

देवभाः
ग्रः १६
१२

प्रोचलितिषंतीतिभक्तत्वात् नुपविश्यमहमभिजुहोम्यान्वाशिषमीतिव्यतिष
क्तामाम प्रोमाहुतीसु[...]राम्बपदेना ग्राज्यंसंस्कृत्यम सिंदुसा
मायेनुपविश्याध्वर्युर्महमभिग्रभ्वायदेमात्तिंदस्योपरीक्षितेग्रभ्वपदे ग्रभ्वपद
मुद्गयः ग्रात्वाग्निघर्मि ग्राविश्वतदुति दाम्याम गपायहस्यांव्यातिषक्ताम्यांक्ति
वेशाद्दे ग्राज्याहुतीरष्टकैकया सचान्जुहोति ग्रभिर्लहर्तोस्पदं ग्रभिलहीकृत्या
यदभ्वस्ययदं तस्त्रेत्यर्थः व्यतिषंगभ्वेवं ग्रात्वाजिघमीतिह्वर्वस्याः हुर्वीदन
चरस्यान्नराद्धेमर्यश्रीस्यहृयादिस्येततहवमेकास्तकृ ततग्राविश्वतद्य
स्यः सर्वदिवन्हस्यान्नराद्धं हन्तुतिरश्वावयसेस्येततहवंदिजीयास्तकुहमग्न
येदुतिस्याग्नो ग्राग्नेयीम्याविमितिम्रतेः ग्रपोप्यविश्यमहमभिजुहोति ग्राग्नेयी
म्यमीति ग्रभ्वस्यपदे जुहोतातिचक्तानत्वात् ग्रत्रहोमेजुहोतित्वाद्वेवोपवेशानेग्रा
हो तुपविश्येत्तिग्रहशं दूतः प्राचानेकर्मणिवल्मीकवपामादायापाञ्छिद्रेशापिंडमी
हातद्वस्यादिकेनदक्रमीदिस्यतेतिषक्तनेव्यतामिस्वर्थ ग्रन्यथावेपण्यापितेग्र
स्वापिंडंत्रिःपरीलिखतिपरिवाजयतिवसिर्वालिक्रतरयोत्तरयापाश्चिात्रयतीति
म्यादिमंत्रेरभ्रापिंडंत्रिः परीलिखतिनुत्तरयात्तरयामहामापरयाशवाल्वयहिलि
खिताद्रुहिर्वहिर्वाहदे श्रोयपरीलिखतिपरिवाजयतिरितिप्रथमंतन्न परिलाग्न

रामः
१२

इतिद्वितीयंत्वमग्नेद्युभिरितितृतीयंअथैनंपरिलिखतिअभ्रावज्रेवा।
अभिरितिसर्वतःपरिलिखतिविष्णुःपरिलिखतिपरितोगुपतिःकविःपरि
त्वाग्नेपुरंवयंत्वमग्नेद्युभिरितिचक्तत्वात्परांपरांलोकवीर्यसीकरोती
तिक्तत्वाद्वैरिवेष्टितंतत्रययदाश्रितं अभ्रापिंडंखनतिदेवस्यत्वेतिअ
भ्राकेरणाभूतयादेवस्यत्वेतिद्वाभ्यांमंत्राभ्यांपिंडपरितःखनतिअथैन
मस्यांखनतिदेवस्यत्वासवितुरितिद्वाभ्यांखनतीतिचक्तत्वात्तस्मा
जिनमासीर्योनेस्तास्मिन्नुपाधायपर्णामपांपृष्ठमितितत्तस्यपिंडस्यान्त
रतःकृष्णाजिनंप्राग्ग्रीवमुत्तरलोमास्तीर्यतस्मिन्कृष्णाजिनेअपांपृष्ठ
मितिमंत्रेणापुष्करपर्णंजलकमलिनीपात्रमास्तृणातिअथैनंकृष्णा।
जिनेसंभरतितन्मामतःतन्नास्तीत्याहतत्तस्योबंधुःप्राचीनग्रीवेऽजि
अथैनंपुष्करपर्णेसंभरतितद्दृत्तंतस्माज्जिनाद्युपस्तृणातिचक्तत्वात्
प्राग्द्वारंपुष्करपर्णमितिमानवैविमार्षेनदिवइति।एतत्पुष्करपुष्करपर्णंसे
दिवोमात्रयेमनेनविमार्षिःविमार्जनेनविपुलंकरोतीत्यर्थःदिवोमात्र
पावरिमाणाप्रथस्वेत्यनुविमार्ष्टीतिचक्तत्वात्आलभंतत्रमेधामेव।
छइतिसर्ममसीइतिद्वाभ्यामुनेसस्माजिनपुष्करत्वात्पिंडपुरीषोसी

दे० भा: श्रा११ १३

दयस्मैसहैवालहते अभिमृशति अथैनेअभिमृशति यमे वत्स इति द्वाभ्याम
।मृशतीति चक्रन्तत्वात्। पिंडं पृथिव्यामसीति पृथिव्यामसीति पादद्वयेन मृ
त्पिंडमालभते अथ मृत्पिंडमभिमृशतीति चक्र पृथिव्यामसीति भक्रन्तत्वात्
पाणिभ्यां परिगृह्य तेनैं हृदि होता भूम्यां हृदि होता: सामिरस्त्वामग्न इति षड्भिः
र्वृहः सकृद्गृहीत्वा २ पृथक् पदौनि दधाति एवं पिंडं हृदि होता तदा भूम्यां पाणिभ्यां
परिगृह्य तत्र व हृदिस्थाः पाणिसाम्नि भवति हृदि होता भागे अग्निसमिध्न
हृदि होतारहस्तेन उत्तर भागे केवलेन सत्येन सक्तेन एवं प्रभाभ्यां हस्ताभ्यां पिंडं
परिगृह्य सर्वेमपि पिंडं सकृद्गृहीत्वा एकैनैव प्रयत्नेन सर्वं पिंडं हत्वा त्वामग्ने
ष्टध धीनि पृष्ठ धीत्वाभ्यां पिंडं परिगृह्य सर्वं हृदि षाधुक्षिमं मंत्रैः सजोषसस्त्व
दधीत मित्यंते पृष्ठं यस्मिं तस्मा जिनस्योपयोध्वं तेकमालेनैष पत्रेनि दधाति
अथैनं परिगृह्य त्वमभ्या चहृदि होता तो हस्तेनैवोत्तर दक्षिणतः स्थानं हृदि होतारत्व
दयमाहरति अभिष्ठ दमाहरति हृदि सेविष्ठह्यपति चक्रन्तत्वात् अथ पर्वमन्त्रेवन
पस्पायोद्वीप्तिः अपोद्वीप्त्यनेन मन्त्रेणापस्त्वं दकं गव मंत्रैर्थौ गर्नै ३ वनय राम: १३
तिनिनयति अथ तत्राय पृपतिनयतौ इति क्रन्तत्वात् संतद्धतिवातमयाहि
पतिथ मंत्रस्यानुवर्त्तनो ततः संते वायुहृदिति मंत्रेणाश्व मन्त्रे वातवायुमवाहि

त्ति हस्तेन वामुमुत्तानं पाणिं मध्ये प्रवेशयति अथैनां वाग्यतां संदधातीति
क्रतत्वात्। अनामिकया संवपति पुरस्तात् पश्चाद् दक्षिणत उत्तरत इत्यना
मिकयाङ्गुष्ठेन भीपुष्टं संवपति सर्वाभ्यो दिग्भ्यः सकाशात् क्रमेण माहुत्तर
स्तात् प्रथमं पूर्वस्या दिशः सकाशात् ततः पश्चाद् यदस्या दिशः ततो दक्षिणाः
स्याः तेन तत्र उत्तरस्याः इति अथैनां दक्षिणेनांसं संदधातीति सव्यमांसं वेमान्वदक्षिणांसं संदधा
ति तस्मात् तेन दक्षिणांसं हिते अथ इत्यग्नेयेति अथ तेन दक्षिणांसं इति वक्ष्य
नत्वात्। अग्नौ सायोरन्तान गच्छ तिष्ठ जातवेद तिष्ठ जातो ज्योतिषा सह इति मंत्रे
ण। अग्नौ सायोः ऋ अजिनपृष्ठे दर्भयोः नानुगच्छति वंधना योमयोः प्रा
ता सर्वतो अकृष्ट। अक्षिरोती सर्वतः अपसव्या। अजिनं कपुष्टं कस्यां वसमुद्धक्षी
तीति क्रन्तत्वात्। त्रिवृता मुञ्जया मेखलया परिवासोऽन्नपरिवासोऽन्न
म इति मंत्रेण। त्रिवृता। त्रिगुणेन मुञ्जमयेन योक्त्रेण स्या अजिनपृष्ठे दर्प।
सि वेष्टितं पिण्डमुपनह्यति वध्नाति अथैनमुपनह्यतीति प्रक्रान्तयोक्त्रे
णानयोक्त्रेण हि योगं पुनाति मोऽग्ने नत्रिवृता वृतनस्य क्वे बंधमुहितिक्रन्तत्वात्
त्। अग्नेष्ठ तिपिण्डमाहायातु अग्नेष्ठ तितः सीकृत्य। अजिनपृष्ठे न त्रिवृताहृतं त
पस्मिं वेष्टितं योक्त्रवद्धं पिण्डमाहायहस्ताभ्यां गृहीत्वानुद्। अग्नेः सव्यं हस्तिमं

ज्रू ॐ

देवभाः अग्रः ११ १४

त्रेणाश्वपृष्ठे भीजिनपुष्करमाहायोन्निषवतीतिश्रुतत्वात् ऊर्ध्वबाहुः प्रांचपरा
स्तान्नरऊर्ध्वऊषुणा इति ऊर्ध्वऊषुणा इति मंत्रेणाघ्नूपुर्द्धऊर्ध्वबाहुः प्राच्यप्राच्यां
दिशिपिंगरदस्तातिहस्ताभ्यामूर्ध्वं धारयति। अथैनमित ऊर्ध्वं प्रांचं प्रगृह्णीते
परेबाहुप्रगृह्णानातिश्रुतत्वान् परतो बाह्वोः परे बाहू बाह्वोः पर ऊर्ध्वंवन्नी
यथा भवतीति तथेत्यर्थः अरत्नौ ऊर्ध्वबाहुरिति स्मृतिः। अथ हस्त्योपरि ना
भिधारयन्नश्वप्रभृतीनभिमंत्रयते सजातश्छितो भव शिवो भवेति तत्रमि
ऽमव हस्तनीवेश्वतार्येन उपरि नाभिनाभेरूर्ध्वदेशे हस्ताभ्यां धारयन्नश्व
प्रभृतीन् अश्वगर्दभाजान् क्रमेण सजातो गर्भः शिछरो भव बीडुर्गः शिवो भ
व प्रजाभ्य इत्येतैर्मंत्रैः प्रतिमंत्रमभिमंत्रयते अथैनमुपावहरतीति मु
पावहरत्योपरि नाभिधारयतीति तस्योपरि बंधुरस्तएष भवत्यथ पशूनभि
मंत्रयत इति श्रुतत्वात् तथा सोऽश्वमभिमंत्रयते सजातो गर्भ इति अप
सभर्द शिछरो भवेति अथाजं शिवो भवेति च धारयन्नेषामुपरिपिंडमनु
त्पस्पृशन् प्रेतु वाजी ऋषिःसोऽग्निमिप अश्वरासभयोः एषामश्वादीनां पशूनामु रामः
परि अनुपस्पृशन् एषां स्पर्शमकुर्वन्पिंडं धारयति न तो प्रोतु वाजी गि १४
हृषदामित्याभ्यां मंत्राभ्यां क्रमेणाश्वरासभयोरुपरिपिंडं धारयति प्रैतु वाजीत्य

14

अवस्य दृषा।।निमिति स्वरस्य। अथैनमेतेषां पशूनामुपरिष्टात्स्रग्ध्नाति तमग्रसे
परिष्टात्स्रग्ध्नाति येन्द्रवाजीति अपरासभस्य दृषा।।निमिति वक्ष्यतत्वात्। अग्ना
अयहि स्वाहस्य स्वरा स्थाग स्मन्तर्ठ सत्यमिस्यानिधानात् ततोन अथाहि वीनयदु
स्मेर्तव तामंत्रेणास्वरा स्त्रासभा।।तिंऽमाहत्मानीय स्नतर्ठ सत्यम न्तर्ठ सत्यमिस्येताव
यामंत्रेणाजस्योपरिष्टिपिं डुंधारयति अनिधानात् यरिहृत्तमध्येपिंडनिधानेपावरुज
स्योपर्येवपिंडंधारयेत्स्यर्थः अथायाहत्येन अयाहीति अथाजस्यन्तर्ठसत्यमिवक्ष्य
तत्वात्तमजस्योपरिष्टात्स्रग्ध्नाभे तोव अयं स्याव स्यपशूनजाः पुरस्त्वहासमाम श्रा
ध्येस्वस्थानस्थिताने वाश्वाहितमशूनाव नीपग्रहाहेत्याव न्नेनेनप्रत्यग्रुखान्त्वा
परिवृत्तंपत्यायंति आगच्छंति वृत्तयजमानाध्वर्यवः तत्राजः पुरस्तान्मुपमोगच्छति
रासभोमध्ये अश्वस्तरासभानुगामी एवामध्यवक्ष्यतत्वात् अथैनामश्वनाववृत्तेयं।।
यंतिनोवामजः पुपमहस्मयरासभोयाश्वइति अनवापुरुषामीहते सर्ववाहि
।।निपुरीष्यमिति अग्निंपुरीष्यमांगिरस्वद्भूमहामइतिमंत्रेणाध्वर्युः सर्ववहन्नद्यापु
रुषमीहते सर्ववेद्वाहित्य।निषण्णोल स्वाहवनीयसमीपे स्थितइतिवलभ्यते पान न
वापुरुषमीहते।।निपुरीष्यमितिवक्ष्यतत्वात् नुततत आहवनीयास्थोऽन्तवोविहि
तेसिकतापकार्स्मिपरिहृतेप्राग्न्ह्वारे पिंडनिधात्योषधयइति नुषासंभरणापमुक्त

उ खा.

दैवभा: श्रा: १६
१५.

आहवनीयात्सोत्तरत आहवनीयात्पुरस्ताद्दक्षिणतः सर्वमेव संतं परिस्तृणीते ध यथ यः प्रति
मोदध्वमिति द्वाभ्यां मंत्राभ्यां पिंडेनि दधाति। कोऽह श्रोयरिष्टे तेनुद्धतावोक्षिते तेनुद्धतप
सतो क्षिप्रेस्वनेकग्रे वोक्षिते तेरतां कृहोपुनः कोऽहशोप्राग्द्वारे प्राग्घा दक्षिणद्वारं यस्य तस्मा
द्वारे तस्मिन् प्राग्द्वारे भजार्यनिध्वानेदक्षिणाग्न्यु दाहवनीयस्योत्तरतो ऽग्नेः स्थापनान्तर
मेव परिस्तृतं तस्मिन्नुद्धतावोक्षिते तत्र सिकतोपकिरणं कुर्यादिति केचित्। तमानव
सत्रेत्वत्रेवाम्नातं स्वरं तत्वापरिस्तृणीते इति अपरे त्वत्रैव पाठं द्वैवे शुंति यथा
वर्यवहरो यथोत्तरतः सिकतानुपकीर्णा भवंति अयं यत्र वेहस्माद्यन्ति अपरे त्वि
हानः सिकतानुपकीर्णाभवतीति श्रुतेः आद्येवकरं शंसत्र सतो स्ममनश्व
रणाद्दर्शापितव्येव कार्यमभिप्रायः द्वाभ्यामुपावहरेतिं तद्धि हरानतो दं वमुपावह
।ति ठद्धनामवोक्षितं भवति यत्रैनमुपावहरति सिकतानुपकीर्णा भवंति परिस्त्रि
भवतीति श्रुतत्वात्। विपाजसेति प्रभुक्ते अजलोमान्याहाय प्रागुदीचः पश्चु
सृजति विपाजसत्येनेन मंत्रेणा तं पिंडं प्रमृज्य वासस्यादिनवद्वं विमुच्य विद्यते स्या
अजस्य लोमानि छागहोमार्थायाद्यि घ्यय श्चुत अश्वादीन प्रागुदीचः प्रयांती राम: १५.
दिशं प्रमृज्य सृजती अथैनं विष्यतीति अथाजलोमान्याच्छिद्याहाय प्राचः पश्चात्
मसृजतीति श्रुतत्वात्। विष्यतीति ष्यति द्रूपस्थौ विमोचनं योद्य सर्वतेनान

आपो हि ष्ठा मयो भुव इति त्रिभिर् मंत्रैः पर्णकषायपक्वं पलाशत्वग्भिः क्वथितम् उदकं पिंडे आसिंचति पिंडं १

विमुंचतीत्यर्थः ॥ आपो हि ष्ठेति पर्णकषायपक्वम् उदकम् आसिंचति पिंडं स्योपरि तेन
पतति पर्णकषायनिष्पक्वात् एताभ्यो भवंतीति तानुपसृज्य आपो हि ष्ठा मयो भुव इ
ति त्र्यृच्कत्वात् पक्वम् इति भक्तकालनिर्देशात् [illegible] पलाश
त्वचः क्वथितं [illegible] मध्ये निहितम् उदकं पचेत् अथवा पर्णः पलाशः कषा
यस्त्वगादीनां [illegible] सह पक्वं पर्णकषायपक्वम् इति [illegible] ततः तत्वानं
वपर्णकषायपक्वोदकम् [illegible] पिंडे [illegible] यथा तस्मि
स्योपरि [illegible] मुंचति [illegible] तस्मि
[illegible] पिंडे [illegible] आसिंचनु पश्चा
[illegible] इत्यर्थः ॥ अश्मना मृत्तिकया [illegible] संसृजति [illegible] इति यावत्
मानिसर्वमज्जानुग्रहीतानि ततः [illegible] पिंडं संसृजतीत्य [illegible] संसृज इति मंत्रेण
अश्मना लोमैः संसृज इति [illegible] शर्करायोरस्माश्म [illegible] संसृज
ति शर्कराः [illegible] अश्मा [illegible] अयो [illegible] लोह [illegible] मानी
[illegible] लोके प्रसिद्धः शर्करा [illegible] अयोरस [illegible] अश्म [illegible]
अपि पिंडं संसृजति [illegible] संसृज [illegible] इति मंत्रेण अथवा [illegible]
[illegible] भवति शर्कराश्मायोरसैस्तेन संसृजति [illegible] तत्वात् संसृजामिति

सयोनित्वसः स्पृष्ट्वा तिसृभिस्त्रिभिर्मन्त्रैः स्पृशेदिदं सयोनित्वसम्पादनाय प्रयतिज्ञ यथा योनिसंस्पृष्टा॥१

मिति पूर्वसत्या त्रिभिः प्रयोतीति श्रुतत्वात् अषाढां करोति महिषी ततो महिषी सं
देवभाः सालिख्य प्रयोगे विधानयोनुवदति त्रिभिर्मन्त्रैः पर्यालिखत्यपराः पश्चादग्निः प्राग्नि
अः १६ नमुद्रं कांपिं हे आसिंबसिंबतिपिं तु तस्मान्मद्रमाहाया षाढां आषाढां संज्ञामिष्टकां
१६ करोति। महिषीग्रहणार्थमाह प्रथमविन्नातान दाहत्या प्रथमविन्नाभार्याणां मध्ये
16 प्रथमं लब्धा प्रथमपरिणीता यास्त्री सा तत्र दाहत्या महिष्यस्त्या महिषी संज्ञकेत्यर्थः
किंप्रमाणामषाढां करोतीत्याकांक्षायामाह यजमानपादमात्रीं त्र्यालिखितां यजमा
नपादप्रमाणां द्वादशांगुलप्रमाणामित्यर्थः लां पर्याद्यर्थः त्र्यालिखितां त्रिषु स्था
ने ष्वालिखितां आषाढां करोति तस्या एतस्या अषाढां। पूर्वां करोतीति प्रसत्पनामे
तस्या एव मद्र करोमीति महिषीपादमात्रीं भवति यजमानग्रहणं यजमानस्तेभ्यो।
करानवाचने आहिना सिद्धे तन्निधानान्महिषीपादमात्रीं मा भूदिति यजमानग्रह
णं यजमानोऽश्वः करोतीति मद्रमाहाया मखस्यशिर इति मखस्य शिरोसीत्येतावे
व तामन्त्रेण यजमानो मद्रपिंडान्मद्रमाहायस्वयमेवोखां करोति अथ मत्पिंडमपाद
न्ते यावंतं निधयेलेमन्यनेमखस्य शिरोसीति तया अथोखां करोति यजमानः क रामः
रोतीति श्रुतत्वात् नीचैद्वीपतद् निनिधेदषायाःस्तलमित्यर्थः मन्त्रे च गत्ह्यति द १६
खां करोति तस्य महिषीषाढामिति किंप्रमाणामुखां करोतीत्याकांक्षायामाह

आपस्तंबसूत्रे विशेषः । महि ध्रुवां करोति बद्धार्यस्मात् द्यौः स्थिरे क भार्यस्मृत्विक्प्रमाणमात्रे रे वा यजमानमात्रं यजनो त्रि
पुष्टिपदं वा द्विमपरिमितो द्विवा चतुरस्रा परिमंडला वा प्रादेशमात्री मूत्रप्रमाणेनारत्निमात्री नियमप्रमाणेन व्याममा
त्री सममवपरिमाणेनापरिमिती पंच प्रादेशामिथुमात्री वा यदि पंचप्रादेशा वा भवंतीति वाजसनेयकं २

प्रादेशमात्रीति तिर्यग् गृहीत्वा तोऽस्मीति यक् आयामप्रमाणो विस्तारप्रमाणो व
प्रादेशमात्री वक्त्रउत्संलीकुर्यात् ऊर्ध्वं च प्रादेशमात्रीमेव तां प्रादेशमात्रीमेवो।
र्ध्वं करोति प्रादेशमात्रीं नैरभ्रमिति ज्ञ तत्त्वात् तृतीयं च चतुरस्रे च कार्या नेह
त्वा पृथ्वी चतुरश्रामिति मानवे दर्शा । नातः पंचा द्विचतुरश्रामिति कठश्रुतेः ऐ
न प्रमाणं प्राजापत्ये पशुकाय पशुपशौ वाय व्यपशौ वा यं स एव एकः पशुः स्यात् प्र
प्रादेशां कुर्यादिति ज्ञ तत्त्वात् पंच पशुपशौ विशेषमाह पंच प्रादेशामिथुमा
मात्रीं वा तिर्यकं च यच्छौ पंच पशौ पंच पशावीय । स्मिन्न पशौ अश्वे पंच पशुः पशु
ना स्मिन् पंच पशुपशौ पंच प्रादेशां पशौ कपालेन पंच प्रादेशा परिमाणा मिथुमात्री ।
मिथुप्रमाणा वा तिर्यक् आयामे विस्तारे वा वां करोति नाय प्रमाणा यापंचवि
शं स्नुपधा अंशकं तत्र यमि अभिप्रायः अत्र पदि पंच च यश वः पंच प्रादेशां कुर्या
दिथुमात्रीं वेति ज्ञ तत्त्वात् ऊर्ध्वं पशौ प्रादेशमात्री वा स्मिन्न पिपशौ प्रमाणांतरानुप १
देशात् तिर्यक् प्रमाणास्ये व विशेषाभिधानात् पंच प्रादेशा पशौ कपालेन प्रादेश
मात्रीति यं प्रागुद्धि प्रादेशा पार्श्वमानी यस्य पशौ अस्मत स्या स्त्रापा रज्जुः पंच कर
णीति तन्साधनोपायः अत्र त्रिभागो न त्रयो विंशत्यंगुलया करणापपधोस्त्रा पंच
प्रादेशा सर्वैव संपद्यते तस्या साधनीया एवं प्रमाणा एवमास्त्राह भगवत्यात्रा हृत्प

प्रथमं धातुमादधाति रुद्रा स्थेति, प्रथमानंतरं सर्वतः ८ ॥ दित्यास्त्वा ॰ पंति मंत्रेणा

देवमाः स्थ०१ई ९० मेवयथासंभवं पंचविंशतिं सुयधास्यं तद्विति हरिस्वामिनस्थाकृः इष्टुमात्रोत्तु पंचयादे
शाविस्तारे दैर्घे च पंचविंशति यथा तिर्यग्देशाति प्रादेशद्वे त्रयफलापंचयादेशात् स्मात्तव
युरेषु भवातीति श्रुतत्वात् न हेत्रफलेनयादेशात् तथास्तत्रिपूर्वपरिमाण्यरि पंच ३
माणांतरायदेशास्य वै यण्णीयन्तेः ताव स्वमाहाणां पंचविंशतिं सिलुत्विनोपधातु
रेकं तद् समभिप्राय: वसवस्त्वेति प्रथयति यति यामय जमानिनांतीनां मद्यं यविंश
तं सिलुत्विनोपधातुं याम यजमानिनां तीनाम दयजमानः प्रथयति नुत्वा तल
निष्पादनाय प्रादेशमात्रां विपुलां करोतीत्यर्थः वसवस्थेति मंत्रेणानं प्रथयति
वसवस्त्वेति श्रुतत्वात् अंतं तन्नीय सर्वतः सर्वास्पदे हृत्यं नाम्नापित स्यैतंद्ल
स्य प्रानानुन्नीय ऊर्ध्वं हृद्गो नामपित्वा रुद्रास्त्व सरंधात्विति मंत्रेणा प्रथमं धाप्र
थमां पिंडिकां मादधाति ऊर्ध्वं सतेदं तं संयोजयति तां प्रादेशमात्री सस्माथ्यास्मे
सर्वतस्तीरमुन्नयस्य पवत्वं मुष्टिमादधाति रुद्रास्त्वेति श्रुतत्वात् तीरं अनउत
ऊर्द्धं धीयतद् मुष्टिः पिंडिकातां निधेद्य पर्यादधातीत्यर्थः संश्लेष्य शृङ्गं कृत्वोत्तर
मादित्यास्त्वेति ता मेवं विधाय मु स्वयं भिन्नाष्विल यामदासं लिप्यवादिशा सांश्च
स्नुकुमारां कृत्वा [illegible] प्रथमं धातुमादधाति रुद्रास्त्वेति प्रथमानानंतरं सर्वतः प्र राम ९०
दित्यास्त्वा कृतं वति लिमंत्रेणा तं धातुं तपरिवर्तं नाद्धितीयां पिंडिकामादधाति

17

त्ति सर्वधान्तोदकपरिस्तरणानि संयोजयति तार्थः सालिस्वसर्थः प्रायो नारमुष्टिमा
दधास्यादित्याध्यालमहवंलितिष्कृतत्वात् विश्वेत्वतिसमीकरोति विश्वेत्वा हैवा
वैश्वानरादत्यनेन मंत्रेण तामुखं समीकरोति मूलमध्यमाप्रमाणा वेदिकायुद्रव्यं च नं
सत्वा सर्वाकरोति प्रादेशिकप्रमाणा चेत्तत्रहारितिरिः कांक्षित्वा लक्ष्मं प्रमाणां कुर्या
त्तस्मायदित्विवर्षायि सीमाप्रादेशमात्रमारत्नेन यज्ञुषा ऊर्ध्वसिंयंसीकुर्याद्यदिहि आसीय स्येते
नवपर्वाण्यि सीमामितिष्कृतत्वात् विरत्तीयस्तम्नेरेवार्त्तार्थः सर्वः करोत्यरिशत्यैरारले
तिकृत्पापाकूर्ध्वायप्रमाणास्योत्तरेरे विरत्तीयेनु पविवर्त्तमाने रत्तीयभागे सर्वतः स
सर्वासुदिक्षु मध्यपीमेव वर्त्तेव स्पर्शाकारां राज्ञां करोति अदित्येराज्ञेति उत्वाया
अर्ध्वप्रमाणास्योत्तरेविरत्तीयेनु परिवर्त्तमानेरत्तीयभागे सर्वतः सर्वासुदिक्षु
मध्यपीमेव वर्त्तेव स्पर्शाकारां राज्ञां करोति अदित्यैराज्ञेति मंत्रेण रत्तीयो वि
भागो विरत्तीयं प्रजापतिरर्ध्वार्थः राज्ञांयप्यस्यति तामुत्तरेरे विरत्तीये पर्यस्यती
ति यष्कृतत्वात् अर्धास्तु सीप्रतिदिशं वतस्रोपरावर्त्तेप्रागाः राज्ञाः करोणा
नंतरं प्रतिदिशं सर्वासुदिक्षु पार्श्वमध्ये वा हयप्रदेशे अपराग्रवतस्रो वर्त्ताः
स्तत्तसमीकरोति किंप्रमाणा अर्धाः मूलतः आरभ्य वर्त्ति प्राक् तिरश्चीराज्ञांपर्वद्ध
क्षाद्रत्पर्यः प्रपचनम्लग्म ऊर्ध्वः करोति तत् सीमेवंतिनाए नाहतस्येभवं तीतिवचः

रेषभाः
अः १६
१९

त्वात् । नाऽएताम्बत्तलोकवर्त्तं योनिधेराः स्यतावदूर्ध्वोभवतियावद्देषातिश्री
राल्लाप्राह्लामयीं हायामञ्चाद्वषव्यः ३ स्तनानिधाम्रेस्तन्नयति आसां वत्सस्तना
भवतीतिनस्तशामर्ध्वानां वर्त्तनीमग्रेष्टुतिरध्याववर्तेद्रूपहिस्तनामुन्नयस्व
सस्तस्तनानुन्नयति ह्यावत्सस्तनाभवतीति तद्वत्सस्तनस्य दृशाम्नयव यथानु
न्नयति करोति प्रतिवर्त्मैकैकं तासामुग्रेषु स्तनानु १ नस्याऽएतदूर्ध्वां येषाति
रश्रीरालेतिच श्रुतत्वात् । अंग्युष्ठपर्वे व मीचां समानितिकाठस्तत्रे द्विस्तन
मष्टस्तनाकोऽएकेऽएतामुखां द्विस्तानां अष्टस्तनांवा कुर्वन्तिनाऽ द्विकेद्विस्तनां
वाकुर्वन्त्यथो अष्टस्तनामितिश्रुतत्वात् द्विस्तनापक्षे एकस्याऽएव बर्त्तेरग्रे द्वि
स्तनौकर्यौ अष्टस्तनापक्षे प्रतिवर्त्मं द्वौ द्वौ ४ विलं गृभाणास्वदितिपठति अदि
तिष्ठदुतिमंत्रेणोखायाः विलं मुखं गृभाणति गृभाणेति अभिपद्यते आलभ
तइत्यर्थः अथास्या विलमभिपद्यतेहितिश्रुतत्वात् अस्यश्चाप्येवमे
वदर्शनात् अथास्यैस्तनमभिपद्यतइतिश्रुतेयस्ते स्तनइतिस्तनमालभत
इति नपा अपपरिधिमभिपद्याध्यावयतीति श्रुतेसुपमंपरिधिं गृह्णीत्वेति
मानवे अदितिष्ठे विशामितिदार्हंकरोतीतिकाठके अदितिस्थाऽतिविलंक राम
रोतीति सत्वायेतिनिदधाति तामुखामेवंनिधाय सत्वाय समामहीमितिमं १९

त्रेताग्नमौ निदधाति स्थापयति तां परिगृह्य निदधातीति क्तान्तत्वात् तिस्र एके एके तिस्र
नुखाः [illegible] कुर्वन्ति अग्निमन्थनं मध्याद्धानादि निधानांतमेकैकस्याः कांडानुसमये न कार्त्स
न्त्येन खाकरणस्य निधानांतस्यैकपदार्थत्वात् नाहं केतिस्रः कुर्वीतेति प्रसत्त्या पोत्रम्
अग्नौ स्मै प्रायश्चित्तैषैव होतराभ्यस्य तेष्येनरस्यां भविष्यामो यद्धितास्याध्येन रस्या भिति
क्तान्तत्वात् इष्टकास्तानि त्वा विश्वज्योतिषं च पमाहरणात् न्तलि एवं ताः वार्णाग्नु स्यावृः
न यशावेद्यं जमां पदस्यानु कर्षेण आर्द्वः यजमान एव तिस्रो विश्वज्योतिषः इष्टकाः कल्प्याः।।
लिखितः पृथग्गृहणाः नानाविधविकल्पकाः एषा प्रवर्तमयं द्वितीयाद्युपं च तीयति
णा नायपरत्वं क्रिका पुनःकरोति नाध्वर्यवस्य एव यजुष्मत्यः पाद मन्त्र इति रणात्तेता
क्तत्वात् अथ विश्वज्योतिषः करोतीति प्रसत्त्यपजमान करोतीति आलिखितानां
वं भवंतीति वक्तान्तत्वात् सव्येव गार्हपत्ये इव विश्वज्योतिषः कहोति परार्थत्वात् मद
मुपशायं निदधाति अवशिष्टां मदमुपशायासंतां निदधाति प्रायश्चित्ते सार्थे अथो
पशायायै पिंडं परिशिष्टं न ग्रि स्मयाध्विन्ते भ्य इति क्तान्तत्वात् नुपशायेति मद संस्ताकर
णां संव्यवहारार्थं उख्यां योपशायां च पिछे त्वेन माभि दध्याहोतु पसमीये शेते अवति
ष्ठते कार्याश्च मिस्र उपशायाम् तु एतत्पर्यंतं याजमानं अध्वर्यवं सहाभिरध्वर्यवां
श्च भिः दृपां धरयपयति रहोताग्न्याहितौ हरे केकेन वसवत्स्वेति प्रतिमं त्रं हृहोताग्न्याहि

सेऽग्निहोत्राग्निसंतप्तकेन वह्निना। नाभ्यादिभिः प्रदीप्तैः श्मशानत्रिरश्वस्य लेदेहं धूपयेद्दहन्तो।
देवभाः अ॰१६ १८ धूपयतीति नवसवस्त्राधूपयंत्वित्यादिभिः सप्तभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रमेकैकेनाश्वश्म
नताधूपयंतीति नद्धूमायमानत्वात्सद्धस्तेन गृहीत्वात धूममुखामध्ये बहिश्चासंस्पर्शाय
नीत्यर्थः अश्वेनांधूपयंतीतिमंत्रेत्यागयकैर्धूपयतिमसाश्वशाकानिभवंतीतिचा
क्तत्वात् अश्मानमाखनं वरुणदेवोऽर्यमन्नीति अंखनत्स्पदितिवेति नाभिमनक्त्यश्म
भ्याकरणाभ्यां तयावत्तुः स्राक्तैरेष कयो भवतीति क्तत्वात् अपरामालीर्यं यथा
सतमवदधातितं तस्मिन्नपमेश्वपराणामालीर्य आषाढादिपाकपर्याहामिंधनं पुष्टि
प्रपयात्स्ततं करणाक्रमेणाषाढात्वा विश्वज्योतिषमत्त्राववदधातिपाकार्थं भस्म
भस्म मध्ये यति तत्रोखायामंत्रमाह देवानां त्वेस्तुखांमुज्वेहर्व मानुत्तरतोगर्तेभा।
तस्मिमाषाढां द्विहिताया पूर्वे वधायततो देवानानां त्वाकन्नीतिदिव्यनेनमंत्रेणोखामु।
ख्यामधोमुखीमस्वोढात्स्मीमाषाढांदृढ्हिनापार्श्वे वधाय ततो देवानां त्वाप्यक्नीति
दित्यनेनमंत्रेणोखांमुख्यामधोमुखामस्वोढापानुत्तरतोगर्ते मध्ये वदधातिस्य राम: १८
पयति अथपवनमवधायाषाढामवदधातितस्मीमेवताठः हिस्त्वं वीकरोत्यथो
खामवदधाति देवानां त्वेति मंत्रनत्वात् अपरेणोनाबच्छायदर्होरणाग्नेर्गृन्नीनादि
पयतिको शांश्वभस्मं आषाढादिपकार्थं गर्तेखनंति अदितिस्त्वेतिमंत्रेणाश्वे

नमस्यां स्वनतीति पुरस्तात्प्रसावैशान्यभोक्ता इति चरुः । धेवर्णास्त्वेति तु षाव
धानां नं तरं तु स्त्रीविष्णु ज्योतिषः श्वश्रे वधायतनतो बालादि सर्वं अपरां नाव ष्ठा घपाः
कसमर्थ नकरिष्यां दिध ने नो पति ष्ठा इति पित्राधेवर्णास्त्वेति मंत्रेण हा हेरा पत्नानि
नानुत्स्वा मा हि पयति संहि पयति । लिंगाद्रि पत्नु स्वाहि पने मंत्रः । अत अप्स्वं तत् स्त्री मधा
ढापहिपनं ततो मंत्रेणास्वायः ततो विष्णु ज्योतिषां तु स्त्रीमिति अथ विष्णु ज्योतिषोव
द्धातितु स्त्रीमेवाथपयनमवधायाधीधेधेवर्णास्त्वेति अतत्वात् इहिरणा गमावि
नेतिश्यास्वां तरान् निर्मथ्येन वाधूपन अपरां अथ वाध्रूपन अपरां निर्मथ्येन तत्का
लमथितेनाग्निना करोति नर । हिरण्याग्निना शास्त्रांतरात् । वरूत्रीष्वेति हमाशाज
पति सामर्थ्यात् उत्स्वायनुपरि काष्ठादि नाश्र परां ष्ठि दुष्कृत्वा तेन ष्ठि दुरास्वामी हमा
रणोध्वं एवं वरूत्रीष्वेत्याहिनि त्री । हिरण्यपुरुषं मंहि नास्व हिरणाजपतिमित्रस्येति अथैना
निः त्रीहिरणायज्ञः ठविसंहमाशा एवजपतिपरूत्रीष्वस्याहि अतत्वात् आचरतिमित्र ८१
स्येति मित्रस्येति मित्रस्य वर्णारणी धृतत्य इत्यनेन मंत्रेण आचरति आषाढ हीनामधस्ता
दुपरिष्टाच्च पुनः अपरां प्राहिपति यावद्वा चरेत् यावद्वा यावद्भिः प्रकारैः धास्ता
द्वोपरिष्टाचरेत् अपरां प्रतिपत्तै न्ना वध्वा नेनैव मंत्रेणाचरेत् आप्य मित्रस्य चर्ष
णीधृत इति मंत्रेण यज्ञुषोपन्याचरति यावात्कियद्वेरयन्याचरतीति अतत्वात्

देवभा: प्र॰ २१ २० 20

उपसमीपेनुपविनीयेरथस्ताद्दाचरतीति ञ्कत्यर्थः देवस्य त्वेनोद्धरणेन रायो

ऽस्त्वायाः प्रहरणं पवनं तद्धरणं पात्रार्थम्मात्मज्ञायाः वर्हिर्निःक्षारणं चरुदेवस्य

दिवसस्पवक्त्रं अंतरात्रोनां दिवे वोपवयेद्दिवो द्वयेद्दितिञ्कत्वात् उदयनिष्प

ञ्चपरां देवस्य त्वेति देवस्य त्वा सवितेति मंत्रेणोत्खापाञ्चपरांमस्मसाम्नत्तमुद्धपाति

पलोकरोति नाठे सावित्रेणायनुषो दुयतीति ञ्कत्वात् नमः स्वधमस्मनः रुद्राप

निमस्मानिचोदुम्बेमान्तुसामवतीति मत्वात् अन्नकार्यग्राहोद्धपातिञ्चपरां देवस्त्वा

तिउत्खामुञ्चानाकरोत्यग्रममानायेति संवं अपरामुद्भघटुघाठाप्रथमवीयाका

दं हिर्भिः काष्ठे ञ्चरतोनिदधातितत्तोद्धृत्य अथमा ना नेति मंत्रेणोत्खामुञ्चानांक

रोति अग्रे नांपर्याव नेपन्य अथ मानेति ञ्कत्वात् तुघष्टस्तुरेवयेतिपरिगृह्यनत उ

स्ताप्रख्यापरिगृह्यो भाभ्यां हस्ताभ्यां सर्वतो गृहीत्वो पष्पपक्षहतीति मंत्रेणोत्पघ्नति

ञ्चापाकाद्धांमुत्स्वाटयति अग्रे नामुघष्टनीति ञ्कत्वात् पात्रेकसेतिमित्रेना त

इतिताहस्तागृहीतामुत्खामुञ्चरतः सर्वतः स्थापिनेकस्मिन्भ्युसात्रे पीठाहोकरोति राम

स्थापयपति मित्रेनातवृतिमंत्रेणातांपरिगृह्य निदधातिमित्रेतांतद्दतिञ्कत्वा २०

त् ततनस्तं ञ्मोविञ्बज्योतिषामुद्धपनं उत्खायानुञ्चरतोनिधानं अग्ने पयसावसिंवति

वसवस्त्वेति प्रतिमंत्रेवसवस्त्वाधूद्दंत्विति चतुर्भिः प्रतिमंत्रं अग्ने दुग्धे नो रवामय

वणन्तीति श्रुतत्वात्॥ उखान्यपक्षे एकैकस्या उत्तानकरणादिना एकरणंतां। ततः सर्वाखजापयस २
ष्कु

करणमाह॥ इ
ष्टकाक्रियाः ते
स्वालिखितानां ३

सिंचति नु खामध्ये अजा ऽग्धं च चुष्कान्तो निनयतीत्यर्थः अथैनामाछ्या
तीतिप्रस्तत्वाजा पैयस अप्रसिक इति इखुखा संभरणं आपान्यासामिष्टका
नां क्रियाकरणं निषेधात् नं भवतीत्यकी इत्यं इष्टकानां क्रियाद्युष्टकाऽत्रिमा अ
नन्तरं इदं सर्वासामिष्टकानां क्रियाकरणं निषेधात् नं भवति कोऽदृशीनामिष्टका
नां अलिखितानां त्रिष्ठुलिखिताने वालिखितास्या आलिखितास्तासां सर्वा खिष्टक
सु अंगुलीकाष्ठादिभिर्लेखात्रयं कार्यमित्यर्थः सर्वास्त्वेव आलिखितवन्यः
स्युरिति श्रुतत्वात् तस्मादिष्टेवयप्युनेष्टकाः कुपरिनिष्ठकाहता भवतीत्याः
पुराण्यशोः कुर्वतीति श्रुतत्वाहृतइत्ति क्वचितं अपरिमिताऽलिखिता वा त
दपाः इ नरयोर्द्वितीयाचतुर्थ्योः अन्यारिष्टका अपरिमिता। लिखिता वा
भवति अपरिमितं प्रमाणं अनूप इति पदे श्लिष्टो स्तोष्व अनालिखिताः यद्वालि
खिता वा ईत्यादि यावदिष्टं छेरे अपीं नत नरयोरितिचतुर्थीपंचम्योरित्यय
मर्थः कस्मात् भवति श्रुतौ विशेषपहणापूतीयमानत्वादितिपमाः एवं हि अ
यते आलिखितवत्या सिस्त्वात्वितयः स्युः अहितो हि मे लोकाः अपरिमिता
लिखिते द्वा इति तथाद्गमष्वलोकाः तिस्तः स्वपमानत्समवस्थितय इति निन
स्वपमानक्स्मावतीनां प्रथमानृतीय पंचमीनां तिस्तृणां चीतीनां लेखसंख्यं

अत्र ८

दिवभाः
अ०२१
२१

वानां अग्निलिखितत्वं द्वितीयो यावत्तु न्योऽस्त्व यदि मितालिखितत्वादिति सिद्धं
द्वा एकत्वेष्वेकाकर्तृत्वा यास्य यावदुपभुञ्जीत्यच्छेदोपःहतो भवति ततो
देमुहकं च गृहीत्वा अथातः स्नुषर्षि चिन्त्यस्याग्निहोत्र्योकश्चमाहोरूक्तं संस्थ
स्थया यावत्कर्तव्यं सर्वत्र हाग्निपाके एतास्तां समृद्धी सामिष्ठकानां पाकिसर्वत्र
द्र गिनिर्भवति तिनिमं ष्योवादाहोराग्निर्वैः सर्वैः तस्मादग्निनेष्टकाः पर्वस्व
ताएवैनास्तकुर्वीतेति श्रुतत्वात् दीर्घहोमायामास्य यामामावास्येनेष्टा
फाल्गुनामावास्यायां मुख्या यामभावास्येनेष्ट्वा सद्यः पहीरोवपिंडपित्रे
पत्तवर्जं प्रातर्वामावास्येष्टिं समाप्य दीर्घहोमा कर्तव्या साग्निचित् सोमयाग
स्यात्रिवृस्त्वहशादिप्रारंभं कुर्यादि सर्वैः अमावास्यायां दीक्षतइति श्रुतत्वा
त्पौर्णमासेनेष्ट्वा अमावास्येनेष्ट्वेति समाप्य नमुक्तिमेवो क्तं अनए
सापकान्त्रग्ने होनाय मितिप्रे षादग्निहोत्रकाले समागते तं त्रेतासायं प्र
नर्होमौ कर्तव्यौ न केवलं सायंहोममात्रं साग्निचित्से सोमयागे दीर्घहोमीय राम: २१
यां त्रिणि हवींषि भवंति आग्नावैष्णवमष्ट आग्नावैष्णवं चैश्वानरो घृते
चरुस्तारास्विषु मध्ये हविर्हो हरणीयायां त्रीणि हवींषि भवंति आग्नावैष्णवए
कादशकपालः पुरोडाशः प्रथमं हविः वैश्वानरो द्वादशकपालः पुरोडाशो

द्वितीयं आदित्ये स्योद्वातेयद् तृतीयं हविर्भवति ९ तानि त्रीण्येपाण्युयांसि भ
वंति हिनस्ति यापाप्मायस्तीयाति ध्यादेवताद्रयुस्वात् अत्रघृतस्योपसर्जनीय
ग स्थानापन्नत्वात् द्वादशाभवंति अत्रश्चनिनयनमंत्रे त्रेहः सेध तमो बधीति उ
स्तः रेवती जगतीभिः पंचतांः संमृधु मतीभिः श्मन्तामिति अत्रफली
कारणानंतरामूर्धपायेन तंतंदुलानां तंघपघसितम्केवापुरोडाशः कर्तव्यो विधिस
र्थः अत्र पृथाधुतेनयाकासंभवात् ततो निष्काश्यर्पयन् मात्रे संवापः कर्तव्य भ क
पाः सिद्धः सिभवंत्यग्निर्निरुप्यापां यदृशानाग्निविस्त्यापामिति प्रक्षस्याग्ना
वैष्णवएकादशकपालस्तद्धरस्यहोतहतीयवै श्वानरो द्वादशकपालः आदि
त्यश्चवरुणस्ते अग्नेहितिप्रकृतत्वात् तथाहतत्पद्भवतीति उपांशु अनाहवीर्ड
विभवंतीति च अत्र निरुप्तावैश्वानरइति केवलं संगृह्याद् इति संप्रदायकास्त ग
मानवकंठस्त च योरुप्ण ग्नये विश्वानराय द्वादशकपालं पुरोडाशं निर्वपेत
गृहाय एवोत्कः चकुम्भगाहोमे षुविशेषमाह अथ प्राशनतामोकुम्भशानिगृ
त्वात् तागेन कृत्वाकृतिमुमितिप्रतिमंत्रं मन्त्रं कुम्भहोम कालेप्राशना
निपा आकृतिमयगुरुत्वा हानिपंचो कुम्भ हत्यनिडल्वा आग्नीकानिवपनस
सर्वधीनिनसहो कुम्भाहानि आकृतिमग्निं प्रपुजामितिप्रतिमंत्रं होमि अ

दे॰ पा॰ भा॰ ११
२२

यो हि भरा निजुहोतीति प्रतत्य तानि भूयाठि सिभ्यत्यग्निविन्मांयंपतु
यानग्निविन्यायान्नस्यो तो बंधुनीरुभया निसंधवनि तस्मो क्तोऽध्वस्या
त्पयितोथ्यायनेस्तस्यो एवो क्रूयं चाध्वरस्यज्योतिसमागनेस्तान्पुभयानि
द्वादृश्वासंपद्यंतद्वृतिक्रतत्वात्तु अत्रयं वेत्ति पुनरस्तु वादाद्वादृशासंख्योप
वाधान्नैतामेववाहस्र्मेहुतिंग्रुरुयाहित्यपंयसौत्रनभवति अक्रमहा
तोतिनामधेयस्यैतदेव प्रयोजनंयत्स्यात्ततो ह्वाभ्यावधर्मप्राप्तिनेन
स्थात्स्यः हस्त्वावेहायपूर्त्यंतेसप्तमेज्ञ द्वीधोवमासित्र्यहिन्नस्थात्स्यः
ह्नवेहाचतीयर्थकवमभिहृत्यतोमनद्भवति अआर्थन्तद्योवस्थहेय
विभागः प्रथर्थस्यप्राधान्येकेपंचमेप्राप्तेकः प्रईदस्यवाग्निकेसप्तमइति न
तो हि तृतीयाद्योषसमाप्तिः इत्योध्युयतांतं तत्वाध्वर्युजमानयोरन्यतरत्त्वेव
माहवनीयेधिश्रयतित्यजकुलायशाहाकुलायावत्स्तीर्स्मी मंतरेश्वासमभ्मा
मस्तुभिद्याद्वनिष्ठतिष्ठन्नुद्धाद्विः कामहाहोमानंतरं हि हस्तीयाशद्वंस
माप्यत्तस्मात्जिनहिताहिहंहोध्युयतांतं प्रास्ततं कर्मतत्वा अध्वर्युर्यजमान
योर्मध्ये अन्यतरत्र कोध्वर्युर्वायजमानस्त्ववाउद्वयुर्हिः ति शीनाभिमुख
स्तिष्ठन्मासुभिद्यात्तिदध्न्यांमं मामापारुवांसर्वयजमानरितानामा हवनी

ॐ

राम:
२२

येऽग्नौ समभिद्धधिश्रयति कीहरणीमुखां मुंजकुलाय शणकुलायामुंचस्तो।
र्णीकुलायः पत्तिह्रतानां ग्रहं कुलायो योनीऽमासिका मित्यभिधानात् मुंजमयः कुल
योमुंजकुलायः शणानां कुलायः शणमयः तेन मुंजकुलायेन शणकुलायेन वाव
स्तीर्णं न लभ्यते येऽछादि तां तत्रापि पिधेयो घमार्द अग्नेः शणाद्युतिशणात्त्वं तस्य भ
वति सप्रथममुखायां शणकुलायामास्तीर्य पश्चान्मुंजकुलायं पश्चात् पाखं
स्तीर्यपत्ति भिन्नमुंजं स्तीर्णं कुलायः सहोमो भवति समुंजकुलायस्तपते
यं शणकुलायो पीति तथ सर्वं स्थिनेपस्ते कुतेषां महोरश्च खांस्नरसात्तियुं
जकुलायेनावस्तीर्णा भवति शणकुलायामंतरं भवतीति तां तिष्ठन्नाहरणा।
त्रिंन रुक्मप्रतिमुञ्चान्नेति द्वाभ्यां प्रहरणा कीति च स्कृत न्वार्ह वन्धप्रतिमोचनेवि॥ न ७
ष्णुक्रमवात्सप्रेषु वन्द्वव स्येकं प्रतिमोचने विष्णुक्रमेषु वात्सप्रोपस्थाने च यज
मानऽस्थाः स्यवस्थितो भवेत् वन्धप्रतिमोचनेनावत् तां तिष्ठन्प्रतिमुंचत
इति पुनर्माहसु द्विष्यंस्तस्मो वंधुरिति क्रजन्वान्नु अग्नावाहवनीयो
शास्त्रोप्रादेशमात्रीः समिध आदधाति अग्नो अग्निताप दुखामध्ये सतिश्च
समुखायां अग्निं तुल्ये मध्ये अध्वर्युस्तयो द्यासंस्थः प्रादेशमात्रीः समिध आ
धाति यजमान कर्त्तेके पुरुखा धेन्य यहो समिन्धानमध्ये यो रेवतां यदग्निः संत

देवभाः
आः१६
२३

पन्मये नामर्षिर्हारोह इति तां यद्दर्भिर्हारोहः स यावस्मिन्‌ समिधमादधाति तिनाल्पवा
द्भवसंयघृतेनाद्रे श्यामा श्रोभवतीति विज्ञातत्वात्‌ अनाद्दर्भं संगारानोथैकेऽना
नो अप्रतितापे न दीर्घकालेनवो वामनाहो इति सतितस्त्र्याह बन्नी यांगारानेवोत्स्वाय
मोष्ण प्रहिण्वएकेस मिधमादधाति तद्धेकपदिविरमवि राहोह स्वगारानेवावुधे
सुभयनैवाग्निरिति विज्ञातत्वात्‌ नाष्टवसमिधः कमेराह घृतोन्नां कार्मुकीच्छन्न ईं
इति घृतेनाक्तो न्नां कार्मुकीमाद्रे श्यामा श्रीप्रथमां समिधं दूनः सर्पिरिति मंत्रेणोत्स्वा
यामादधातिक्रमुको धनः इवयद्यः कार्मुकी स्यात्‌ आर्द्रे श्यामाश्रीभवति घृतेनाक्त
भवतितामादधाति दूनःप्रतिज्ञातत्वात घृतेन घृतमध्येऽसुनानीवैसाक्लि
न्नाभवति घृतमध्ये प्रतिष्ठाप्याक्तेन्नाकार्यानिनुघृतं तत्स्तेनाहाये त्स्वर्धः वैकंकती
परस्पाइति परस्पाइति मंत्रेण वैकंकतीं विकंकतवृक्षस्यावयवभूतां द्वितीयां समिधं व.
आदधाति अथ वैकंकतीमादधाति प्रजायत्तिर्या मितिविज्ञातत्वात्‌ औदुंबरीं पर
मस्पाइति परमस्याः परावत इति मंत्रेणौदुंबरवृक्षस्यावयवभूतां तृतीयां समिध रामः
मादधाति अथौदुंबरीमादधातीति विज्ञातत्वात्‌ अपरस्पृष्टृत्रां परस्म इति अप २३
रस्पृष्टृत्रां अकुमर्दीनां वा तादृशानां पर्णानां यत्रिपर्णं हस समिधं बहुपर्णीय इत्ये
कानि इति णामादधाति अथापरस्पृष्टृत्रामादधातीति विज्ञातत्वात्‌ परस्पृनाह

क्तं छिन्नं पराङ्मुखं वृक्णं न पराङ्मुखं वृक्णमायराङ्मुखं वृक्णं वातादिभग्नं पतितं यं हारू आद
धात्युत्स्येग्ने आपाद्यासिं समिध आदधातीति पूर्वत्रावा समिधमिमर्षः अधः
शायां यदृतीति अधः पतमेनी वे शेते तस्य अधःशायामभिसंलग्नापासहपृष्ठम
वतितां पेवमां समिधं यदृत्युपजिह्विकेति मंत्रेणादधाति अध्याधःशायमादधा
तीति श्रुतत्वात् अधःशोनेभमोपतितमात्तस्य अधःशायं पतितं यहे हास्य हादृतह
दधातीति श्रुतत्वात् अपराङ्मुखवृक्णाधःशयवो द्वंद्वयोर्यो एव तिकेचित् पालाशाः ऋ॰ २८
प्रस्तृचमहरहरेति अहरहः प्रयावमित्याद्यामिष्ट मितामिः पुनश्च समधे पाला
शीः प्रादेशमात्राः समिध आदधात्युत्स्येग्ने अथ पैनात्रेसहः पालाशपामकनी
ति श्रुतत्वात् एवं हि त्रयोदशा समिध आदधातीत्युक्तं सर्वाः पंचदश ता अग्रे
एवं त्रयोदशाप्युक्तः अथ यता समिवसंमिधामं धे द्वादशी त्रयोदशपोरधिका
हविशेषे विकल्पमाह उ यो त्तमां हास्त्रियास्येच्छन् हास्त्रियस्य यजमानस्योपा
समादद्वादशी समिधं सर्वं श्रीतमित्येनमिच्छयादधाति उत्तमायाः समीपवः
पमो र्तिनी तु यो समा उत्तमांपुरोहितनपोरिचुदुमावधात्यां स पुरोहितस्य यजमा
नस्योत्तमां समिधाति मुद्देषांवाह्मणस्य तामिच्छयादधाति तेन हास्त्रियापुरोहितयो
रिच्छयाद्वादशाम्भवंतीदृच्छयात्रयोदशायीति हास्त्रियस्य द्वादशपि विकल्पाः पुरो

उत्तमांपुरोहितस्य २

देवभाः ग्र१६ २८ हितस्यचत्रयोदश्यपाइति द्वादश्यामवं हविः पञ्चवायुरोहितस्यचेतिस्क तत्वात् अश्म
स्योभे अश्मस्यहविपशुरोहितअतिरिक्तस्योभेअपि द्वादशीत्रयोदश्योर्द्वयाइत्याति दृशी
ताश्ताश्कादशाद्धास्यहवि पञ्चवायुरोहितस्यचेतिस्क तत्वात् ततश्कादशानि
यमेनद्वादशीत्रयोदश्योस्तानिकल्पनार्थं होकारः सर्वालिङ्गेवायांतुस्वायामुख्यो उ
न्नोसर्वाणुसमिध्यस्वाहाकारोभवतिस्वाहाकारेहारेतोवाद्दर्वः स्विष्कमथमग्निस्त
।स्मिन्काष्ठास्थस्वाहासतान्यन्योर्ध्वायिदिवं स्याद्देनमित्यादिक्ष तत्वात् ॐ भूस्म्ला
हिर्दंशांतमंत्रैके ॐ भूर्भवस्वाहोमादिर्दद्धदानांतंकर्माचावसरे समिद्धाधानांतेश्केकु
र्वीतोतान्युद्देकते स्वास्वायामेवैनान्योद्भूमादानिग्रहणीतिस्क तत्वात् अग्निम
न्हेपागेभूर्भवस्वाहोमादिस्वाधिष्ठ्यर्यहणादि समिद्धाधानांतंतन ॐ भूर्भवस्वाहोमादि
रु ४ यजमानस्कंधदक्षिणंप्रतिमुंचतेपरिमंडलमेकविंशतिपिंडंस्त्रसानिनि
यूतनलोमसुष्कंतम्भेषुशमालत्रेत्रिहस्त्योतमुपरिनाभिबहिर्ष्पेडस्त्रानो
दकाइतिसमिद्धाधानांतेनुदक्षादिषु यजमानोदक्षानोदक्षिणं इति मंत्रेणाक्षेगी
वायांदक्षंमवहस्यमालाहलतृणासौबस्मैश्याभरणाविशेषंप्रतिमुंचंत अवध्याति राम
काशंदक्षिणंपरिमंडलंवर्तुलं पृथुनः काशंश्कविंशतिपिंडएकविंशतिनि २४
बाधंपिशशावेन निर्बाधनअतेदक्षिणं प्रतिमुच्याविभर्नीतिप्रसतसहिरणमयोभ

वति यदि मंडलो भवति एकविंशतिनिर्बाधत्वात् निःशाखो बहिर्विषये निर्बाधत्वं तेनिः॥
खाश्यपतद्वृत्तिनिर्बाधानुद्वारास्ते एकविंशतिरस्यास्येक इति एकान्नविंशतिनिर्बाधः
तेषु चशाकल्लसदाहशापुवनाः स्यदूपाद्बहिर्निःसृता भवंति पुनः कीदृशं रुक्मं तस्मा
ज्जिनेभ्यु लोकेस्यस्य लेषु ब्योम स्तु निष्क्रांतं न भवति हं स्यूतं कस्माज्जिनेति निष्क्रांतो भवतीति प्रश्न
स्याभिप्राये रुक्मानि च तस्मानि च लोमानि निष्क्रान्तो भवतीति विज्ञातत्वात् तस्माज्जिना
लंदेयस्मिन्प्रदेशे लोमानि च निच संति तस्मिन्प्रदेशे निष्क्रान्तो भवतीत्यर्थः पुनः कीदृशं
रुक्मं त्रिवृत्तित्रिगुणीशणामयेन तत्रेणस्यूतं प्रोतं श्राहोणादेकतयाशास्त्रिवृदिति ज्ञातत्वा
त् तयान्तर्यदिनाभितया कंठे कृत्वा यजमानो बध्नाति मुच्यते यातत्रथमप्रोतोदश्रौ नाभेरूर्ध्वं
भवति तु ऊर्ध्वो भवति न नाभेरधः तन्तु यदि नाभि विभर्तीति ज्ञातत्वात् पुनः कीदृशं रुक्मं
बहिर्बिंदुं बहिर्बिंदुं बहिर्निर्बाधं तिनिर्बाधाः बहिःप्रदेशे कार्या न च तु मध्य पतनानि त्यर्थे
बहिर्बाधं निर्बाधं विभर्तीति ज्ञातत्वात् अनेक यजमानेक सर्वेषां देवानां प्रतिमोचनी
य द्राभ्यां पदिष्यहस्तादिकं गृह्णातिरेव कारोति इतरेतमन्वारभंते तन्तुक्रम विभर्तिग
हपत्यन्वारंभ इति संप्रदाय कारणात् जिकाश्वमानव स्त्रेण विशेषः देवानां प्रतिमोचनाि
वान्स प्रोतमेकैकस्येति तिनयजमानाः कंठेदेवानां प्रतिमुंचंत इत्यत अन्वारभ्यवान्स प्रोत
स्थातांतं कालान्तु समयेन प्रतियजमानेकन्नेत्यं द्वयोः श्रिकां मुक्तिषु मंडारज्जाद्व

दे.दी.भा.
श्रौ.सू.
२५.

25

त्रिवृद्ध्योः उत्तरायाम्यां परिगृह्य तेते इष्टे। अन्यत्वसिद्धं इष्टुं प्रियो गिपिके आसंधां मुञ्जरम्यो
ज्ञावाच्छित्ताच्छिद्यताम्ब्वमदिग्धाः कर्दमलिप्ता भवंति इध्मपेत्तावत् मौञ्जे त्रिवृतो तस्यो ऽक्षोब
धुर्म दाहिग्धोन स्यो ऽपवो ऽक्षो पो ऽन ति हाहायेतिष्कत त्वात्। प्रियके च मौञ्जं त्रिवृतं तस्यो ऽक्षो
वधुम दाहिग्धां तस्यो ऽपवो ऽक्षो पो ऽपवो ऽक्षो पो ऽन नति हाहायेतिष्कत त्वात्। आसंधां च मौ
ञ्जीभीरज्जुभिर्युता भवति त्रिवृत्त्रिवस्त्त स्यो ऽक्षो वं धुर्म दाहिग्धात स्यो ऽपवो ऽक्षो पो ऽन नति हा
हायेतिष्कतात्वात्। परिमंडलाभ्यामिंद्वाभ्यामुत्तरां परिगृह्णातिन क्षोबासेति परिमंडला।
भ्यां च तैलाभ्यमिंद्वाभ्यां करहाभूतभ्यामुत्तरां परिगृह्णाति न क्षोबासे त्यनेन मंत्रेण। अ
थेनमिंद्वाभ्यां परिगृह्णातीति प्रसत्यपरिमंडले भवत इतिष्कतत्वात्। अथेनमिंद्वाभ्यां प
रिगृह्णाति न क्षोबासेति यष्कतत्वात् स्तति घावा हामेति एव मिंद्वाभ्यामाहवनीयस्याप
रिस्थितामुत्तरां परिगृह्य घावाहामेति या दे ना संदीवद्दा प्रतिष्ठ स्वांहरति न यति हरनेन
यजुर्जंपतीतिष्कतत्वात्। आहवनीयस्य पुरस्तादुत्तरा संदीवद्दा संधां च उत्तरस्यां
र्धर्वं क्षीबमवत्यां निदधातिदेवा अग्निमिति आहावनीयात्पूर्वस्यां दिशि भ्रमोत्स्था
पितायामुत्तराया संदीवद्दा संधां उत्तरां निदधाति देवा अग्निं धार [illegible] त्विति मंत्रेण तत्र य
ज्ञात्रासंहीवदिति प्रादेशमात्रपादां चतुर्थं इध्मयोर्निमाथां स्यां मुञ्जरज्जूत्स्यूतायामित्येता राम:
वध्वस्यने पुनः वीरप्सां वक्रास्क्रे षष्टः कोसोरी बोपलपा हाषगेर्धरितां न थाघ्रीकयवर्मा २५.
जुवा

अग्निमिति॥ आहवनीयात्पूर्वस्यां दिशि भ्रमोत्स्थापितायामुत्तरायां संदीवद्दा संधां उत्तरां निदध्या [illegible] देवा ३

शिक्यपुरुक्तायां सा वा सं इत्येवं विधाह कर्मप्रतिमोचनोन्याग्गेवाहवनीयस्य पुरस्तान्निधे
यान्ततोत्कर्मप्रतिमोचनादिकर्यं अर्थेन मासं घाविमन्वीति पूर्वस्मात् ऽर्द्धं दुवरीमवतिष्ठ
देशमात्रमूर्ध्वमवतिष्ठन्ते मात्रीति रथ्वीति तथा चतुःस्रक्तयः याभवंती चतुःस्र
क्तीस्मन्नमस्यानिदूति तथा अर्थेन दं शिक्येन विमन्नीति च कृतत्वात् शिक्यपाशं प्र
तिमुंचते षडुद्यामं विश्वा आशाः पाशीति विश्वा आशा इति मंत्रेण षडुद्यामं शिक्यपाशं कं
ठे यजमानः प्रतिमुंचते षडुद्यामं भवतीति कृतत्वात् तथा अर्थ्या शिक्यपाशं प्रतिमु
चते विश्वा आशा इति च सशिक्यं प्रांचं गृह्णाति सुपर्णोसीति पिंडवत् सुपर्णोसि गरु
त्मानिति मंत्रेण सशिक्यं शिक्यसहितमेवोखामग्निं पिंडं वहि स्वबाहुः प्रांचंप्र
गृह्णाति प्रांचं हि शिसं ह्याम्याहस्ता म्यामं धारयतीत्यर्थः तमेतया विहृत्य तत्रं हंप्रां
चं प्रगृह्णाति महो बाहु प्रगृह्णामीति च कृतत्वात् धारणं च धारणाम न्यस्मो न्यस्याग्नेः
पिंडवदेव भवति। पिंडवत्सवहस्तोपरि नाभीति तमुपावहस्तोपरि नाभि धारयतीति कृ
तत्वात् एतया विसत्याभिमंत्र्येके न्यचितिंचि हत्वंति द्रोणा विड्ढ्य य ऋविलंकाविस
अनुगायित्रुभयमतः प्रनुगः समुत्प्रपशीषः सुपर्णोसीत्येतया वितत्यास्तवोख्यामग्नि
मभिमंत्र्यएके श्राचार्यास्त्र न्यवितबृद्धिमम स्माग्निं चीत्यंतितमेवाह एको द्रोणा वि
न्यस्य चक्रविन् द्वितीयः तृतीयः चेकविन् चतुर्थः प्रनुगविन् पंचमनुभयतः प्रनुगः

द्दिक्षुचात्वालाभवं तितेभ्यः पुरीषम मुद्धहंतीति विज्ञायते इत्यापस्तंबे विशेषः ॥

इदं भाः अग्ने षषः समुद्रपुरीषइति अस्माविततेः सुपर्णचितिलिंगत्वाद्धोमाविहासावप्रयोगो माभूदि
ति एतयाविसत्यामिमंत्रेस्वुत्पत्तेवचनाद्धि लिंगाया अपिप्रयोगः एतेषांद्धोमाविहाहि
२६ नामग्नीनां हेत्रसाधनोपायः सप्तकारेणोक्तः द्रोणोयावानाग्निरित्यादिना तत्र द्रोणाव
26 त्तुरस्राकारः पुरस्तात्तस्याद्दावत्तुरस्रहंतसहितः मंडलाकारोरथचक्रचितमोप्युर
स्तात्तस्याद्दाहंतसहितः कंकयत्याकारः कंकचितं त्रिकोणाप्रउगचितसंमुखं त्रिको
३ णद्वयं तूभयतः प्रउगाचितं सर्वेष्वप्येतेषु हेत्रं साहं ससपुच्छ आत्माकमेव समुद्रपुरीषे
पतिद्दिग्भ्यः पुरीषाहरणं समुद्रपुरीषे अग्नौपतितिद्दिग्भ्यः सर्वाभ्योदिग्भ्यः सकाशात्पुरीषा
हरणं सत्वाद्दृष्टकास्थाने तस्यैव चयनं कर्तव्यं हेत्रं त्रस्तुपर्णचितिसद्दशमेव यत्तुषम त्ते
५ नीनां लोकं हुणानां चस्थाने पुरीषं भवति विष्णुक्रमान्क्रमते विष्णोरितिप्रतिमंत्रम।
इग ग्नेः क्रमहरणं यत्तत्सिंस्त्सिन् विष्णोः क्रमोसिसपत्नहेतिप्रतिमंत्रं क्रमेणविष्णुक्र
मान्क्रमते विष्णुक्रमसंज्ञान्क्रमणान्करोतीत्यर्थः तस्मिंस्तस्मिंक्रमतोअग्नेस्था
णोपतिक्रमणत्याग्नेः सामीप्यस्यैवासेंद्रारथं पाहस्ताभ्यामुद्धमरणंरद्दीकरणं चकरो ऊ
तियजमानएव अथविष्णुक्रमान्क्रमतइतिप्रसत्याहप्रहरतियादं क्रमतन्गुरूं माग्नि
मुद्धरतीतिप्रतिमंत्रं भूतत्वान्नप्रहरतियादं प्राच्यांदिशिप्रहरतिक्रमते वाङ्मनरमपिपा राम २६
दंतसमीपमेवसंचारयतिअग्निमग्नेरुद्धमुद्धरतीति अहिमानलोकाशेहतीतिस्थम्॥

ऊ

ग्निर्नाभिरेशान्नपावस्यध्वनिष्ठमेमंत्रेस्तत्तिगृहीतस्त। नोऽनवहृद्ध एव द्वितीयादि
ष्वस्तोकं स्तोकाय मृत्युं मृत्युं गृहाणीयः कस्मात् अवनाद्धरणस्यावनात् उत्तरे अवस्त्री
स्त्याग्रहोरहतीति वचनाद्दितिरित्यामिनः क्रमणं च शेषान्यां कर्त्रव्यं तु स्याद्गृ
ह्नेतिवचनात् अप्यवाहमात् अक्रमञ्च पृथिवीमित्युर्भमंत्रे अक्रमः क्रमणं पादविहेपो
नभवातीत्यर्थः अतस्तस्याग्नेः क्रमणमात्रमेवनपुहरतीपादं नेदिमांलोकान्ति प्राप्त
प्यानीत्यर्थमेवाग्निमुद्धल्लीतिश्रुतत्वात् अग्निमेवोद्धल्लनिनक्रमतइत्येव यथाशार्थ
दिशोवीहृतेनेदिशोनुविक्रमस्वेति दिशोनुविक्रमस्वेतिमंत्रेणसर्वादिशोविलोकयति
एकेनैवचमंत्रेणदिशोनुविक्रमस्वेतिसर्वादिशोनुवीहतइतिश्रुतत्वात् ष्वतिदि
शंमंत्राह्वार्त्तेरित्यपरे पिंडवत्यागृह्णंवंप्रगृह्णात्यश्वं क्रंदत्त्वानिदिनि अक्रंदद्ग्निर्नयान्नेवे ग्नि
त्यनेनमंत्रेणपिंडवाहित्युर्धुवाहुः प्राग्रहंचं अग्निंप्रगृह्णात्यनिवहोर्धंतु गृह्णतोयावति उ
श प्रहेतु गृहीनस्ताबत्येवधनमेशान्यांदिशिपेर्यतीत्यर्थः अत्राप्युद्धृहणेक्रियामात्रो
पंचतत्वात्तदृहीतःस्यात्। नथावन्तुर्हि तद्ध ग्रहोरहतीत्येतद्विदध्येतअश्वेनमिति
प्रगृह्णातियदोबाहुप्रगृह्णातीतिचश्रवणात् अवहरत्येनेन्यायत् [illegible] अतोन्नितिअश्व
मर्षा। नैर्नेन्नत्याहृश्वतुर्भे मंत्रे श्वस्तु बृत्वोऽक्षिग्निमवहरतीतिनीवेरात्मसमीपेव
तारयति अश्वेनमुपावहरतीतिप्रपुस्तत्यवत्युद्ध्वत्वः प्रत्यवरोहतीतिं वञ्यहि सत्यसर्वे हुते

ठ स्तृ।। पथारूढमेवैकेनमंत्रेणस्तोकंस्तोकं १

इतिमाः
श्वाह्
५०
क
27

इतिनाभिरुक्तः प्रसन्नेरोहसीतिरुक्तमन्त्रार्थानुसृष्टत्वः प्रसन्नयोहरितिपाठमेकेकेनमं
अरात्नोकेलोकेवर्चुर्हितात्वत्र्युर्धौहोहितिविस्मृक्रमान्क्रममाणः अभ्रकाहृदग्निरिम्मनेन
पृष्ठमाग्रंवमेवपूरञ्ज्ञानितिनोर्द्ध्वमित्यभिप्रायइतिहरिस्वामिनः उपरिनाभिधारयन्त्वा
त्वाहार्षमित्यभिमंत्रयतेनाभेरूर्ध्वपरितनुत्वमग्निधारयन्नात्वाहार्षमंत्रमभिहिति
मभिमंत्रयतेममुपावहरत्योपरिनाभिधारयतितस्मोकोवंधृरुपैनमभिमंत्रयतइ
।तिरुक्तत्वात् पाशान्तुरत्र्योदुत्तमममितिपिंडस्याग्रेहिताग्रमगुरुज्ञात्मगमोहहृति व
त्तिनुदुत्तममितिमंत्रेणपाशोहकापाशाभिकपाशावुन्नुमगलाहृर्ध्वमार्गेणानिः
काश्यपिंडवहितिरूर्ध्वंबाहुरेवप्राग्रहिताग्रमज्ञाति आग्नेयीदिशंप्रत्यर्धधार
यति अग्नेबृहान्तितिमंत्रेणाअपाशिकपाशंवरुणदूरकपाशंबोन्मुंचतइतिः
अथैनमितिरुढसःश्रुविषहित्यनेनमंत्रेणोत्थमवहरतिनावेदवताहरयति अथैन
मुपावहरनोतिप्रस्तरुढःसश्रुविषहितिरुक्तत्वात् असंधौकरोतिहरहितिहि
हृतिद्वाभ्यामहराभ्यामसंधामुत्थमाग्निनिदधातिबृहहृतितिनिदधातीतिप्रस
त्यद्वाभ्यामहराभ्यामितिरुक्तत्वात् उपतिष्ठतेसोहत्विमितिततः आसंधामि इम ५०
धायोहस्याद्गिःषन्नुत्थमाग्निंसोहत्वमातुरितित्रिभिरुपतिष्ठते अथैनमुपतिष्ठ
तइतिप्रसत्यसोहत्वमातुरितित्रिभिरुपतिष्ठतइतियरुक्तत्वात् वासयेत्प्रणावद्रि

यस्मा हीत्येकादशभिः ततो वा-सप्रसंहकेन द्विपस्मादि प्रथममित्या द्याभिरेकादशभि
र्तोऽग्निरत्यामाग्निमृदप्याद्विष्टष्मजमानञ्चयन्तिष्वते-अस्यैकादशार्धस्य वा-सप्रसं
ह्रा-अथ वा-सप्रेहोपतिष्ठन्तदृतिक्रन्त्वा तत्वा-समप्रपयस्तगवास्तापञ्चम्या-त्सर्वाग्नि
न्नेवयवप्राप्तेविघ्नेबहिर्वस्मा हीत्येकादशभिरिति-अनेकयजमानकेसीहत्यमिमृ
पस्थानेवा-सप्तोपस्थानंयभेदेनभवति-अनुवाकेनैके १के-अनुवाकेनोपतिष्ठं
ते-अग्निमन्त्रेभ्यस्त्वाव्यग्निरितिद्वादशीरत्तपस्थानोधेकातेनद्विबस्मादीतिद्वादश
भिरूपस्थानं-अग्नहीहितोयामिति-अभावसरेद्दीहितोयंवृत्तलताइतिप्रतिपस्था
नावहेति-प्राहग्निरितः-संवत्सरे-अतऊर्ध्वं यत्कं मोऽयते भस्मेदपनादिमस्यसमि
धंप्रतेतन्नेप्रतेन्नूपतदमाधानमित्येनत्पर्नत्तस्मसंव-सरेयावद्दाहृग्निर्भव
वतियावहीहमाहाग्निर्भवतीत्यर्थः-अथपद्कांप्रतिमृत्यविभन्निः-अथयाःसमि
धआहधातीनावैसायंप्रातराहधातीतिप्रतत्मनामेतानिसर्वाग्निन्वेवसंवत्स
रेस्युरितिश्रुतेः-एतानिद्वन्नप्रतिमोचनाहीनिन्यजसमिधमंतानि-अनएवहोहा
नेनरहपस्य-सहनेषाभ्याय-त्निनसाग्निकेसोमेसंव-सरीहोहामभवंतीत्युतंभव
तिः-आयंयसंव-सप्वांद्दोनसावनः-उक्तः-अथपरमावास्यायंहोहित्वामावास्या
यंक्रीताग्नीतिश्रवणात्मानवावेवायाः-तिलोराम्नोमत्वेतिप्रम-स्याभ्यानं होहा

ठसूच

देवभाः
अ॰१६
२२

परिमाणमितिकश्चैव विद्योतरात्रोऽहीनद्दत्यनुवाके दीक्षाकल्पः। न पावकाठके
ब्राह्मणं दीर्घसत्राविराजमाप्नोति स्योतरात्रोऽहीनः स्यात्त्रिपदा विराजमेवाप्नोति चतुर्वि
शोऽहीनः स्यात्चतुर्विंशतिवः संवत्सरः संवत्सरो विराड्विराजमाप्नोति द्वादशरात्रोऽहीनः
स्याद्द्वादशत्तराविराड्विराजमेवाप्नोति द्वादशरात्रोऽहीनः स्याद्द्वादशमासाः संवत्स
रः संवत्सरो विराड्विराजमेवाप्नोति त्रयोदशरात्रोऽहीनः स्यात्त्रयोदशमासाः संव
त्सरः संवत्सरो विराड्विराजमेवाप्नोति पंचदशरात्रोऽहीनः स्यात्पंचदशार्द्धमासस्य
रात्रयोऽर्द्धमासशः संवत्सर आप्यते संवत्सरो विराड्विराजमेवाप्नोति चतुर्विंशतिरा
त्रोऽहीनः स्यात् चतुर्हो मासो हीनः स्यादिति इति उखाम् भस्मोद्वपनमस्त्रमिति
पात्रे अस्त्रमिनेसर्वेनुखायाः सकाशात् भस्मोद्वपनं भस्मोद्धरणं कस्मिंश्चित्पात्रे
करोति यजमान एवा नद्ववाग्विसर्गात्मूर्द्ध्वं अप्यविस्तुर्कमाक्रोन्यावात्सप्रलाप
स्थायास्तमित आदित्यं भस्मैव प्रथममुद्वपतीति तथा तास्मिन्नपहतपाप्मा वाचं वि
सृजतेवाचं विसृज्य समिधमाधद्धातीति कृतन्यात्त् अनेकयजमान केत्वेकस्
व भस्मोद्वापं करोतीति वाचं विसृज्य समिदाधानं ठं रात्रीर्ठं रात्रीमनुयावद्ग्मितिवाचं
विसृज्यमानः समिदाधानं करोति रात्रीर्ठं रात्रीमप्रयावभरन्त इति मंत्रेण। स्त्रेम्नं रा.म
तं च वाचं विसृज्येतिस्मवादेशादपये दीक्षितः समिदाधाद्धातीते आग्नेहोत्रा २८

तोऽग्निं कृत्वा वेदिं होत्रे तस्यैव समिदाधानं नाध्वर्योः अनेकपत्नीमानके सर्वैः समि
दाधानं कुर्युः एवमुदिते भस्मोद्वापनादि एवमनेनैव प्रकारेणाहिते सूर्ये भस्मोद्वपना
दिकर्म करोति अथ प्रातर्हुते अग्निहोत्रे भस्मैव पृथगमुद्वपतीति तस्मिन्नपहृतपात्रं पद
न्याचं विसृजते वाचं विसृज्य समिधमादधातीति कृत्वा तस्यां कृतविशेषः अह
रहः विस्याधानं अहरहः प्रयावमितिमंत्रेण समिदाधानं होत्रे तत्र करोति वाग्वि
ष्णु सर्गानन्तरं विष्णुक्रमवात्सप्रे वाहर्ष्यमासमुदिते समिधमाधायहोत्रे तालुप्रभृति
ते सर्वे समिधमाधाय समिदाधानानन्तरं विष्णुक्रमवात्सप्रे वाहर्ष्यत्यां संकर्षेद्धि
तीयायां होत्रायां विष्णुक्रमाः तृतीयायां वात्सप्रं पुनश्चतुर्थ्यां विष्णुक्रमाः पंचम्यां गु
वात्सप्रमित्येवं यावद्धोत्रमाहर्ष्यं पासे न एकस्मिन्नहनि विष्णुक्रमः अन्यस्मिन्वा
त्सप्रमित्येवं कर्तव्यं ताभ्यां वै विपर्यासमेतीति प्रथमपक्षे होत्रायां वचनादुभयोर
नुष्ठानं अथ विष्णुक्रमान्क्रांत्वा वात्सप्रेणोपस्थायास्तमिते अग्निहोत्रे भस्मैव पृथ
गमुद्वपतीति तथा न दहाकुः यदहर्विष्णुक्रमा रात्रिर्वात्सप्रमथो भेज्याहं तत्र सने न भवतो
न रात्र्यां कथमस्यापि रात्र्यां सते न भवद् इत्येतद्वा एते अहोरात्रे माहाः पुरस्तादुपरिष्टा
उ न्नेमे समस्यति रात्रिर्हि तदपरा ज्ञायते कर्म होतार्व्यत्सहोमा मानुदित्यहर्व्यात्यासमह
तां विष्णुक्रमवात्सप्रयोरेकत्रोपदेशान्न ज्ञायते केयत्पर्यन्तं विष्णुक्रमा इति

शंकायामाह । दैवकर्मप्रतिमोचनादि प्राग्वा समाप्तेः ॥ विव्युत्क्रमात् यजमानः कुंठे
दक्षेतु प्रतिमुंचतस्मै तस्माद्दैवकर्मप्रतिमोचनादारभ्य प्राग्वा समाप्तेरपस्थानान्तरो
दन्त्वमिन्दुपस्थानान्ताद्विद्युत्क्रमात्तेयाः इदानीमिदं विचार्यते यदा दर्शादेर्वा
ज्ञेयो यागो होत्रानुपदिष्टनियतानि हीहे अग्निर्भवन्ति तदा किं अग्निनिमित्ताः संवत्सा
दृष्टिहोमा भवन्ति तत्र उत्तौ च दिक्षादादर्शपूर्णमासादिकाइति तत्रानियतहीहे अग्निष्टोमा
दौ अग्निवत्स्वधारितार्थः अनग्निकेषु दर्शपूर्णमासादिहोमानुपदिष्टघादर्शादिहीहाख्यातिला
र्थाइति अतनुभयोरन्यतरितार्थत्वान्नियमकारणाभावाद्नियमः प्राप्नोति
अतो नियामार्थमिदमाह सोमाविरोधेनवातत्प्राधान्यात् सोमेनसोमयागेन ॥
विरोधः सोमाविरोधः तेन सोमाविरोधेनैव हीहा भवति वा वे धारणा कुतः त
त्प्राधान्यात् सोमस्यप्रधानत्वात् अग्नेश्च तदंगत्वात्प्रधानाश्रितानागाश्रितयोर्वि
रोधे प्रधानाश्रितस्यैव बलीयस्त्वात् अतनुपदिष्टनियतहीहेषु दर्शाद्वाज
पेयमासापवर्गाहीनादिषु तत्र न त्रोपदिष्टानियतादर्शमासदर्शादिकाश्ववहो
हा भवन्ति नाग्निनिमित्ताः संवत्सरमिति अपरिमिता वा हीहोत्तिये पुनरहेषु हीहा
पत्नस्त्राग्निकानां संवत्सरहीहा तामनुष्ठानमिति अथवा तस्मादेवंवि ॥
त्वामठं सघोमतं विविन्यनातियहासघोमतवयनपहः ष्टहामास्यमंत्पामितिष

देवमा
प्रर्गई
२९

२५ प

रम
२९

णमासयहिताय श्रोवानहाकिंदीक्षाकालानुरोधात्फाल्गुनमासायस्मायांदीक्षानुतयर्व
उ वसंतलक्षणासोमकालानुरोधादितिसंदेहेन्नियमाद्येनत्र सोमाविरोधेन वेति सोमा
विरोधेनैवदीक्षावक्तव्याय थापर्वतिावसंतेनचसुत्याभवतीति अग्न्यासमिधंव्रते
प्रत्नेप्रत्ने ऽग्न्यपतइत्याधानंव्रतेमत्ते ऋग्वेदशुहागादन्ते कृते समिधं अग्नऽपव्रतमध्येनी
न्का ये: प्रवेशनेनो[illegible]ऽग्न्यपतेत्नस्येतिमंत्रेणाहोहितिः समिदाधानमुख्येऽग्नौकरोति
प्रत्नेप्रभृतिवीमाप्रतिव्रतंसमिदाधानमाश्चर्ये ऋयपदसौव्रतंप्रयच्छंत्यथव्रते
अग्न्यसमिधमादधातीतितथासर्वेसमिधमाधायव्रतयतीतिवक्तव्यात्प्रत्य
गाश्रीयांगादनेकमजमानकेसर्वेस्वस्वव्रतेअग्नऽपसमिधमेकेकामदध्युःइति वासु
देवः तथावोक्तमानवे व्रताकामेज्यासर्वेषांव्रतेष्विति एकस्मिन्नेवव्रतेजनमेक
एवादध्यादितिककेवाहकसंप्रत्ययकार्द संवत्सरमतिनो संवत्सरंतेपिसर्वे
कस्मिंश्चिद्गृहेसाग्निकेयेनेकवारंसंवत्सरंमुख्योऽग्निर्भृतोभवतिससंवत्सरभृतो
तस्मात्संवत्सरभृतेऽप्यग्नौचयनंभवति कामन्वेवैनं सचित्वीतयेनपुरासंवत्स
रं भृतःस्यादितिश्रुतत्वातउपरिष्ठान्नियतसंख्यदीक्षासु संवत्सरभृतेचयनमुक्तं
सोमाविरोधेनचैत्यनेनइष्टानामनिवर्तदीक्षेष्वपिस्फातिदीक्षाप्रवृत्तेष्विवपेन प्राप्तसव
मितिप्रकरणं संवत्सरंतोऽप्यतःसंवत्सरामित्यस्यंतेसंयोगद्धि[illegible]यासर्वसंवत्सरेसोमा

॥श्री

देवभाः

भिषवं करिष्यतः संवत्सरस्तं सोमयागं करिष्यते यजमानस्य ॥ संवत्सरप्रभृतेष्वृक्षे
ग्नौ वपनं भवति काममेवैनं ॥ सविन्धीत यः संवत्सरमाभिवविष्यं स्यादिति श्रुतत्वात्
संवत्सरमाहिताग्नेः संवत्सरमाहिताग्नेयोपेनाप्तो संवत्सराहिताग्निः तस्य संव
त्सरप्रभृतेष्वपि एकादशिहे [illegible] पिवपनं भवति का
ममेवैनं ॥ सविन्धीत यः संवत्सरमग्निहोत्रं जुहुयात् भवति वा एनमेष योऽग्निहोत्रं
जुहोतीति श्रुतत्वात् अग्नीनाधायेन संवत्सरमग्निहोत्रं हुतं तस्यैकस्मादिति हविः
ष्वपि वपनं भवति अग्निहोत्रहोमेनैव संवत्सरप्रभृत्यास्य संपादनादिति श्रुतत्वा प्र
तोग्न्याधानानन्तरं वर्षपर्यन्तमग्निधारणस्य निमित्तस्य संपन्नत्वात् जातस्य गर्भा
धानादिवसादारभ्य संवत्सरे इष्टमीतीति वा यो जातः तस्य संवत्सरजातस्य संवत्सर
प्रभृतेष्वृक्षेष्वग्नौ एकादशिहायप्रेपि वपनं भवति काममेवैनं ॥ सविन्धीत यः संव
त्सरं जातः स्यात् ब्राह्मणो वा अग्निस्तमेतद्विभर्ति निगच्छतानुपकारः स्मृत्वस्य
हितं तरस्योपसंग्रहार्थः अथ हवै रेतः सिक्तं प्राणोऽन्ववरोहति तदिदं रेतो यज्जातं जातं वि
न्दते तस्माज्जातवेदास्तस्मादेष्ये वंविकामं ॥ सविन्धीतेति अथ खलु सिक्तं रेतः
प्राणोऽन्ववरोहति तदित्यत्र प्राणो विन्दते लभते तत् यत् यस्मात् जातं सिक्तं रेतो विन्दते
प्राप्नोति लभते तस्मात् प्राणो जातवेदाः तस्मादेवं विदुषा कार्ये वेदिनापि कामं यच्छस

घोभूतं तमेककाशे हातिस्तो हि हाद्यादिकालभूतं नं विदधीतेति यस्तु यः परार्थः यो यजमानः
स्वयमेव बुधस्तस्यादिमे पक्षे नास्त्यत्ति स एव न नाधिक्रियते न्य इति शायनायां प्रपंचः
मस्मत्र काले शाखपरिहृष्ट निरूपि स्वामिनः षरामासस्यमंतव्यं अंतव्यं इति मंदमंदपरांभ्यां
३ षरामास्यमप्रिपरामासान्ते ह्यामग्निं मन्त्वा वृषमं भवति संवत्सरमहाशाखाव
थं ततः षरामासान्ते न्यायपक्षाद्विनुयादित्यर्थः षरामासस्य मंत्रमंथिन्वीतेत्याशं
न्नट५ तिम्मतत्वात् अवयवनेवापरस्मैपरस्मैपरस्मै परार्थ अवयवनेवा आधर्वभूत्वा
अन्यार्थं वयनं कार्यं वान कार्यमित्यर्थः कुतः विहितप्रतिषिद्धत्वात् इदमत्र सम श्र
वं मपश्यदिति प्रतन्य तस्माद्दप्येवं विन्त्कामं परस्मा अग्निं विनुयादिति विधिः न
यान्न यो ह वै समुद्र इति प्रतन्य परस्मै वयनकारणानि हार्थवाददर्शनान्निषेधोनुमी
यते अतो विकल्प इति अथवा रागादि वयाजने विकल्पः सिद्ध एव निहार्थवाददर्शी
नान्न वेतव्यः सप्तार्थीय सद्भावविद्याबलानुवेतव्यः निहार्थवाद प्रतीत होव स्त्वर
हिताणां संवादार्थं पक्षे सहोवाच किं नु लोकं किमलोकमिति प्रतन्य मोमयहिममा
लोकाभवा ति हि हिताणा म्नुन्वेव न संवदितव्यः सवदिनैवति जो लोका इति ग्गन
त्वान्न संविंयाद्भवेवां पराग वांश्रात मधिकं वेति हि हिताणां विकल्पे सति संवादं कु
र्यंति आधिकेनेवशाते नवर्यपाजया मोनशातेनेति अथ हि हिताणा ह्यमानजला

देवना- प्रकर्षसंवादः गोभिस्तन्नत्ताभिस्त्रीव सामिधेन्यो धीभिः बहुहोत्राणां तमिध्येव
-कृष्ण यजमानो नद्यृद्धस्य ज्ञानादिभिरिति एवं हि द्रव्यं वा सोऽग्ना सो प्रत्यादित्य पितृणा
२१ प्रकर्षं नु दानार्थः अग्नेर्हृदिस्थानसंवादेन तेन मोह वसु प्रहरणादि प्रति पादितो
होषसंवादाभावे यजमानेनस मान लोकतेति एष सोऽग्रापिकाममग्नि अवेतम
अग्निवानीयाहनसंज्ञकर्माह प्रागनन्तर्त्वोऽव्ययस्योनन्तः समिद्धाधानर्ध सामि
३ धाय्निमित्ति नुलस्याग्नेः हृन्मतः नुन्नेस्मादितिप्राकृप्रीविधमनः सत्वाशकट ॥ फ
रो यवित्वाय यजमानेनत्वेऽग्नेस समिद्धाधानं कारितिसमिधाय्निमित्यनेन नमन्त्रेणा ता
याद्रुहः प्रयास्यानहस्तु श्रीकृतोऽग्नेः प्राग् नत्यस्य व्याख्याहि समिधमादधातीति
कृमार कनन्त्वा तु प्रयास्यानः धनार्थुना यागमिध्यं स्यादितर्पः अतस्य हि हिनस्पक स्यं ७
र्द त्वं अग्नलोणाहि मघवन्नुदुत्वेत्यग्निमुधम्येति मानवद्वा हिनाभ्यतिं वची न्वी
नवर्धस्मिन्नुदुत्वा विश्वेदेवा इत्युक्तमानः न इत्येव धर्मादिनासर्वस्यापि वनी वाह
नगतसर्वं यद्यर्थं भ्रुक्तेतेति सिद्ध मासं हिकमुधम्यादुत्वाति इहि हानेनाभिक
होतिसमिद्धाधानानंतरं दुदुत्वा विश्वेदेवा इत्ति मंत्रेणासासं हिकमासंहिसदि लम
नमुत्येमग्निनमुधम्यो दुमुत्याधहस्ति तानोव स्थितो यजमानो नो नर्षिसकटेना २१
संहिकामयो व्यंस्याप वेंतिन्न र्याह नसः सर्वं भागा प अग्रद्रुमे गार्हपत्यानि धा

५

नस्याभ्युदयमाहरणात्यात तन्नीशानडुहं यमाहधातितस्योकोबंधुरिक्कानवन
त्वासां गार्हपत्यं पश्चात् गार्हपत्यं स्थालीं तत्वास्थालीमध्येनिधायाह
वनीयस्य पश्चाद्दनमिति विदधाति। स्थालीं गार्हपत्यार्थं समुप्यापहमाहधातीति
श्रुतत्वात्। दक्षिणाग्निरेवविचरतीयेनिधानेकर्तव्यमिति केचित्। नेस्य प्रयु चि
योजनाभावेति पत्नीपुत्र। अप्रशादन्यस्य प्रयोजनस्य शालायां विद्यमानत्वेन
नावसानमहगच्छतीति पुत्रोऽनुश्रुत्वादिति। अनध्यवसितकालोपक्रमन्दति प्राणा
त्वायपायार्थं तत्त्वं तन्तुस्तीम नवाहोत्कालो प्रदग्नइति मंत्रेणार्थपर्यं पुत्रान्वातत्तो प्र
यपार्थयस्याऽर्थयः प्रयोजनं तस्यांगच्छेत्। यपार्थमितिवीसायमात्रयो भा
व। अयानदाहेपुनःक्रिदहिशामग्नेयसव्यमेवं देवचेतहयमानुषेसर्यांकार्यं
दिशं यासां स्यान्स्तुदेवाग्नेयपार्यादिति श्रुतत्वात्। अथाहेस्मार्द्धतोवागच्छेत्। यत्र
मानयाकटमरोहत्याऽर्द्धतोवागच्छेत। अनसः समीपवर्त्तितोवाप्यागच्छेत्। स
यदिकामयेतोपाधिरोहेत्याऽर्द्धतोवायुजदिति श्रुतत्वात्। अथेतदर्जन्मकेरद
ग्निरितिजपति। अथेहैवजंतिधोन्कारयहूं कुर्वंसतिशुक्रोदहग्निनाहितमुमंत्रं ति
जपतिसयपसह्नुसजेदिधेतधनुर्यजदिति श्रुतत्वात्। वासवहतुस्कृतावा
हितेनतुनहनःसमिदाधानं पुत्रेतिवासेवासार्थर्द्ध्यविमोच्यनेनेतुमस्तनहस्यां

देवभाः ग्र.१९ ३२

दिग्भिरनुद्धताकोद्दिनिषु देशेऽग्निमवहरन्तिस्य वनात्प्रयान्तितनतःप्रु प्राप्य मार्गे दिनिमे
त्रेशाखेष्वनौसमिन्धानेकरोति यामास्थाने त्रविभ्रामायेर्यापविमोवने
अग्निरनमिन्धितः अवभयाति । सयदि प्रुराववसत्येविमुं वेतानसेवाग्निःस्यादि
पयदावसत्येविमुं वेतप्रागनवपल्लाय्या नरत्तनस्थपावोद्दिनियत्रेनमुपा
वहरन्तितं दद्दिशातत्पुरं यमुपावहरन्तितस्य क्रौवंधुप्यालिं समिधमादधाती
तिष्ठन्नत्यातवनीवाहनमतहोहामुपदेश्ववप्रागनन्तत्वेस्यत अपाहस्यपपुरुं
एतद्वनीवाहनसंज्ञकं तत्रैवहोहामुमध्येयदेश्वत्यास्मिन्नेहनिदुःखंततस्मिन्कुर्या नु
तएतद्वम्नतिपावधार्ये ततश्वमत्रेभावःतथाकमावे अग्नीनेभ्यन्तिकन्वीयमोत्ते
प्रमहामस्मावपनंक्रमयहोयाहावन्यत्रैव धन्तूर्द्धवनीवाहनाक्रमयोगानुक्रम
नीयाहोमामक्रमपस्यदिने आहोप्रुपमंप्रसंतडागाद्युदकमध्येनुत्यमस्मनआ क्षु
वपनंप्रहोमःकर्त्तव्यःवद्यमाशाप्रकारेणतथा आस्यत्रवदिहाप्रुवेपनि
न्निधायाप्सु व्यमस्मावहरणकरोति होहाहवेश्वयाकुर्वेच नीवाहनादर्द्धक हाम ३२
होत्तिवनीवाहनानंतरं कुतः क्रमयोगानुसर्वेषु वनावाहनमंत्राःपठितःपत्र
यभस्मापोऽम्ववहरणात्म्यास्मन्नातिक्रमाद्यसर्वदिवनीवाहनकालेणापुनर्व
भस्मापोऽभ्यावहरणास्य । नानस्यतिकर्त्तव्यतामाहोपलामपुटेनापोदेवीहासे

कया अग्नयो देवीः प्रतिग्रहणीतेन नयाऽऽहवया चापलाशपुटेन वरुपलाशादिपर्ण र्ण
पुटेनोदस्य स्याग्नेर्भस्माप्सु प्रास्यति तदागारदक्षिणोदकमध्ये प्रक्षिपति यत्नुस्महीहि
रु तेन प्रस्यहं सायं प्रातरूढायाः सकाशात् मात्रे नेन्द्रुतं तस्येयं प्रतिपत्तिर्विधीयते त ३
तोद्वाभ्यां ततोऽनन्तरं पठिताभ्यां सम्यगग्ने अप्स्वग्नेर्गर्भो अप्सीत्येताभ्यां पचपुटेन द्वि
तीयवारं तस्य भस्माप्सु प्रास्यति त्रिभिरप्स्वग्ने हरतीति प्रत्येकमेकेनाग्नेय द्वाभ्या
मिति श्रुतत्वात् न पञ्चान्तरमपि अग्नाद्याभ्यां वा सर्वं अथवा सर्वं भस्मावपनमाद्या
भ्यामग्नेऽग्नयो देवीरप्स्वग्न इत्याभ्यां कर्तव्यं ततो द्वितीयमेकया गर्भो अप्सीत्येत
या द्वाभ्यां वाग्नेयेनैकेन द्विस्त्रस्त्वोऽप्स्वाहरतीति श्रुतत्वात् अनामिकया सद्यभस्म
नेति चतुर्भिः चतुर्भिर्वा पाहृत्यतीति श्रुतत्वात् प्राप्तोऽर्वायामुपतिष्ठते राजन्नप्रबोध ४
मइति तदग्नास्य मागमशालायां तदनामिकयाग्रहीतं भस्मोर्वायां तु ओष्ठप्रास्यनुखाम
ध्येयु हित्वा तदगात्रस्य धामेऽस्मेति द्वाभ्यामुखमग्निमुपतिष्ठते अग्नायम
स्मानः प्रसेऽर्वायामोष्णोपतिष्ठते द्वाभ्यामुपतिष्ठतइति श्रुतत्वात् एतस्मादेव प्र
त्येति वचनादस्मायो अप्स्वहरतां तदागारे गत्वा क्रियतेऽस्यवसीयते प्रायश्चित्ति
ः समिधो वदस्याऽग्ने विश्वकर्मणा इति जुहोति प्रायश्चित्तिरस्य स्वरूपमानस्य क
र्मणः संज्ञा नत्र समिधाकरणाभूत यालबन्धानो यथाऽग्ना समुपहस्मरहोर्वविश्व

देवभाः
अः ९६
३३. क्र कर्मेणास्याहितिन हाग्नेः ध्यं उत्स्येनोनु होतिः अध्वर्युः समिधे त्सुक्तव्वा सामर्थ्यपरिग्रा
संद्भूयां नरं मा भूदित्याऽपगन्तुं तां उख्यायादधाति समिधं पुनरत्वेति। आहुतिहोमानं
तरमुख्यायपुनस्त्वादित्यादिद्भूयाय इतिमंत्रेण तामेव समिधमुख्ये ग्नावादधाति
उ ख्यायेति न वाच्यं। तिष्ठ समिधइत्यनेन प्राप्तत्वात् वा अंबा आधानस्य समित्र
33 त्रिपन्यर्थत्वात् इध्मनाधेयायाहि सद्धर्मः अपक्रतिक्रमानुसारेण। नीनाम
नुगमने प्रायश्चित्तीक होति अपपरिगार्हपत्यानुगच्छेद्दरणीबावसछत्परणि।
ध्याठं हिमस्याहतोभवमारणि ध्यामेवेनं मथित्वोपसमाधाय प्रायश्चित्तीक आ
होनीतिकृतत्वात् गृहीतानुगमने वा अग्निरित्यास्यसमित मितिहवाध्यानुप
ति स्थानमित्येतदपि नेमित्तिकमत्र सर्वं भवति प्रायश्चित्तेषु समनुपपत्त्योक्तत्वात्
अपरे गृहीतानुगमन प्रायश्चित्तमाहवनीयानुगम एव तमेव पूर्वं ते समस्वधाः। क्व
त्वायंश्चात्वां नरेषु बाल्यप्रायश्चित्तमस्य दर्शनात् गार्हपत्यदाहिताग्न्योस्त्वनुगमेवो
नादिष्ट मेव वात्र मते नेभावाविगार्हपत्य दाहिताग्न्याग्नीध्रीयानुगमेनेनद्भव राम
ति सुन्वासाहवनीये सांकाशिनेन हृत्वा सुन्वास्तवर्त्मानमनु आहवनीये प्रतिप ३३
रीते अगते उपशांते सांकाशिनेन तन्नुनास होहविर्धानमध्यमार्गेणोवहत्वो
नेतवेहोस्थापयित्वा प्रायश्चित्तीकरोनीतिशेषः अपपरिप्लुत आहवनीये

ध्व

नुगच्छेदिति प्रकृतस्य गार्हपत्यादेवैनं प्रणीय चेत् सोऽकाशिनेऽहुत्वोऽशोषयसमाधाय प्राय
श्चित्तीकरोतीत्यस्मिन्काले द्वाः स्पान्तोऽमध्ये प्रायश्चित्तं कुर्यात् समानादग्निप्रायश्चि
त्तेति रितिक्रान्तत्वात् अत्रापि सर्वेऽग्नयो हीनानुगमनप्रायश्चित्तं भवत्येव नन्वतिप्रणी
तस्य शान्ताग्नेनैव यथा सहरांप्राप्तोऽस्येव किमर्थं पुनरुत्पत्ते सान्तं प्राप्तोऽतिनत्वापि
दृष्टोऽयं यमन्यादेरस्य स्य प्रणायनधर्मस्याहृत्य सर्वं पुनरुत्पत्त इत्यस्य दोषः तेनय
थाक्रतमाद्येककर्तव्यं नाम किंचित् आग्नीध्रीयमनुगतेऽस्तमिते आग्नीध्रीयमग्नि
मनुगमनुगतेऽस्तमिते सहसानुगमो गार्हपत्याद्धृत्वोपसमाधाय प्रायश्चित्तीकरोतीति
श दोषः अथ यद्याग्नीध्रीयोऽनुगच्छेत् ... मेवावसगच्छति गार्हपत्याद्धि स आहवनीयभ
वति गार्हपत्यादेवैनं प्रणीय तमनुगतेऽस्तमिते हुत्वोपसमाधाय प्रायश्चित्तीकरोतीति क्रान्त
त्वात् अत्रापि अनुगतेऽस्तमिते हीनयनस्य सर्वस्यैव पुनराहवनीयमिथप्रणायनीयानुवा
दं नादिप्रणायनधर्मानिरासार्थं गृहीतानुगतप्रायश्चित्तं तु सर्वं भवत्येवमितिकेचि
३ त् एवं आहवनीयोऽनुगच्छेत् यां भवेऽग्निमुद्धृतः तास्मिन्नुद्धृतेऽग्नावनुगते गार्हपत्या
दाहवनीयमन्याग्नेरित्याहुत्य समिन्तमिस्युपस्थाय आहवनामंत्ररहितं किंयामा कि
त्रेरात्सर्ववदुद्धांयदृं स्यात् ते ह्वामाहवनीयेधिश्चित्योभवति गार्हपत्यादेवैनं
प्रांचमुद्धृत्योपसमाधायोऽस्तमिते स्यादित्यपेवाह्वनानुपहरन्नपुनस्त सोमेवताय

देवभाः
३४
34

दाग्निर्दाहोहत्यघप्रायश्चित्तीकरोतीति श्रुतत्वात् अत्राग्निदग्धमादहनमात्रमेवन
समिदाधाने श्रुतः तां यदाग्निर्दाहो हत्यघप्रायश्चित्तीकरोतीत्यत्राप्यस्मिन्नेस्तं नामे
वाप्यग्नौ हैनामं तर्यवायिना प्रायश्चित्तमविधानात् अत्रश्रुतावप्यपरि गार्हपत्योनु
गच्छेत् तस्योक्तो बंधुरित्युक्तं तस्यार्थः यदि शालाद्वार्यो गार्हपत्योनुगच्छेत् सुत्पायांतम
रवंधुदत्त्वा यामुक्तः प्राजहितगार्हपत्यस्य समग्निमुत्पाद्येत अथयद्येषनुत्पोमि
रनुगच्छेद्गार्हपत्यस्यैवावसगच्छतिगार्हपत्यादिस्पश्चाद्धत्योवावसगच्छति प्राजहितगार्ह
पत्यादिसश्चाद्धसोभावतीगार्हपत्यादेवैनंप्रांचमुद्धृत्योपसमाधायप्रायश्चित्तिं
करोतीति यास्मिन्काले धृतः स्यात्तामध्वरप्रायश्चित्तिं कुर्यादित्यापस्तंबः एवं तर्ह्येव
मानुवादत्तु इतिहरिस्वामिनः अध्वरप्रायश्चित्तिं च सर्वे सुयथाकालं सर्वे सर्वास
प् वैसु सर्वाग्नेस्यनुगमने सु सुप्यगार्हपत्येनुगतेनिर्मथ्यमादितः सु यथाकालमध्वर
प्रायश्चित्तिं यस्मेष्यादिकालात्कृतिं सर्वास्वर्वाणिदुइयात् वकारात्सम्भाहाग्नि प्रायश्चि ज्ञे
त्तिं च सर्वे तत्पैवोदाहृतं तन्मतं तन्नानुत्येतावत् तुभेप्राय मध्व उ
रप्रायश्चित्तिं याग्निप्रायश्चित्तिं याध्वरस्य सर्वासमयाग्नेस्तस्योक्तो बंधुः समसमि दामः
धाज्यस्योपहत्यासीन अपकृतिं जुहोति विश्वकर्मणो स्वाहेत्यघोपोप्पायसमिधमा ३४
दधातिपुनस्त्वेतिद्वितरे सु च प्रायश्चित्तीकरोतीति सर्वत्र श्रुतत्वात् न पायस्मामि

ह्र
॰काले ध्वरः स्यान्नामध्वरप्रायश्चित्तिं कुर्यात् समानि प्रायश्चित्तिरिति मन्त्रत्वाप
त्या कालमित्यु॰क्ती सर्वे ष्विति सूत्रे सर्वग्रहणां भस्माथो प्यवहरणोपि हर्वं मध्वर
प्रायश्चित्तैः प्राप्ते सर्वत्रापि हि मृयते अपप्रायश्चित्ति॰नीकरोतीति प्रतन्यो भप्राय
श्चित्ति॰नीकरोतीति यत्स्वाग्नावनुगने तस्योक्तो बंधुहेरि॰अन्नगनि केपि सोमेगार्हं यत्याघ
नुगमने स्मात्मैवनैमित्तिकानि भवंति तत्रानिप्रायश्चित्तिर्न भवतीति शेषः अथैके
श्वापहोऽत्स्वामेहनेप्रायश्चित्तमाह अथाभेहनेनवस्ताःस्यां महामुख्यानुखावमा
लम्बायावयति प्रत्नतायाः अग्न्यखायामेहनेज्ञातेनवस्थाल्यां नूतनायां स्थाल्यां
३ महामुख्यां विपुलमुख्यां भग्नायानुखायाः कपालेम ध्येप्रपमभवधायजतस्त्स्यां
स्थाल्यामुखेम ग्निंनिवपति प्रहिषति पधेवोस्वामित्तयाः अभिन्नानवास्थाल्यः विलो यो
लोस्मात्तास्यामेनं यथावपेरिति तत्रोखायैकपालं पुरस्तात्स्थाप्यतो नौव मन्त्रत्वात् ए
तद्वेको स्वापहेत स्वात्र्ययप हे चेनरयोमेध्येएकस्यामुख्यमावपेदिति ताहे केत्तिल कु
र्वंतीति प्रहत्स्यायो अग्नयो न्यस्मै प्रायश्चित्तैर्यदीतराभे स्मतेधे तरस्यं भरिष्यमियदीन
रायेतरस्यामितीति मन्त्रत्वात् अथोपशयापिस्थामहासहोरवांकरोत्यहनातांभग्ना
मुख्यम्युपशयायां च पिस्थाम अमयामहासहतां मरुयाह्वनामंत्ररहितेति कर्तव्यतया सर्वा ५
के नोखा करणप्रकारेण यजमानमनुखां करोति अथ मरमाह स्थोर्स्वेवायप्रायायपि स्थासठ

३

दैवभा
ष्याः ३६
३५.

35

स्ऽयोरेवां करोत्येतयैवाहृतानुपाहरन्न्युस्नू स्रीमेवेतिक्रमनत्वात् प्रक्रायामावपतिकपा
लं च प्रक्रायामुत्स्वायामुत्स्वामग्निं तस्मामावपतिमग्नोत्स्वायाः कपालं च न त्रावपति न स्री
मेव प्रस्कापर्याच्वपति कर्मामाहोरेवतत्र प्रायश्चित्तिः पुनस्तत्कपालमुत्स्वायामुपसमस्ये
तिक्रमनत्वात् तू स्रीमेव प्रस्काधूपनावरस्वनजाहिर्सर्वेत स्रामेव स त्वापुन्यावपत
ग्निं कोमेव कर्माहोः नुत्स्वायाः पुनः कारणामेव तत्र प्रायश्चित्तिरित्यर्थः नुत्स्वोपशाये उ
पिस्वासर्ठे स्ऽयानिदधाति तो तो मन्त्रामुत्स्वांपि[illegible]त संधिकपालं पिस्वानुपशायांच ष्वा
त्यिस्वानुपशायांच पिस्वासंस्ऽयमिश्रीस त्यप्रायश्चित्यर्थं निदधाति मुग्सेदेशे स्थ
पयति नुत्स्वां चोपशायां च पिस्वासर्ठे स्ऽयानिदधाति प्रायश्चित्तिमप्य इतिक्रमनत्वात्
इहा नीवपनस्य परिभाषामाह अभ्यात्मं वपनमुपविश्य प्रसव्यवाकुमंतरं तत्त्वोत्तरल
क्र हरणाभिरिषिकाभिः अप्रदक्षिणं पविश्य प्रसव्यवाकुमंतरं हत्वा अग्नात्ममध्ये कृत्वा कु
नुत्तरलहरणाभिरिषिकाभिरभ्या[illegible]त्ममात्मसंमुखं वपनं करोति नुत्तरारायुपपिभ न
गवर्तीनिल हरणानियामांनास्त याद्रष्टकानां लहरणावान् पुरेशान्नपरिष्ठात्कार्यो
माध्यस्ताद्दित्यर्थः तयोहार्योषोऽभ्यात्ममेवानिक्षितो भव[illegible]तीति क्रमनत्वादभ्यात्मा ताम
भिमुखं सवेति पद्धनाताना न्वाग्निं गृहीत्वा नुपवि। श्यपविनो तीतिक्रमनेदप्रविश्यप्र ३५.
मुखं निमेताः नमहरोह स्रानुपधानाद्युत्तरेत पाद्वेवनयातात्र्ससेत्यविशेषो॥१

देशात् नुपधानादुत्तरसर्वासामिष्टकानामुपधानादनंतरं तत्पादेव तयाता अस्येति
मंत्राभ्यां यथाक्रमं सादनसूददोहसौ करोतीति तयादेवतयेति मंत्रेण सादयतिता अस्येति
मंत्रेणास्तूददोहसाधिवदति सादनं चोपहितानांयजुष्मतीनामिष्टकानां ऋतः
ध्रुवा वासीदेति। इष्टकास्वस्मिंन्नेव तत्पक्षोपहितेष्वितसीदेतीति मंत्रलिंगवाक्यशेषाभ्यां ता
अस्मत्सूददोहदस्यमंत्रो लिंगात्सूददोहाःस्तुच्यते तेन सूददोहसा मंत्रेणाधिवदन्
परिवदतीत्युद्यादेशामात्रं करोतीत्यर्थः ९ तयोस्सादनसूददोहसोर्नित्यइति सहा
संप्रवहाराद्वीननिन्नोसङ्का। नित्येऽप्यपादिषु ननुसर्वेषु को पधानांतरमेतेकृतोव
श्यं भवन्त इति हेत्वाकांक्षायां तमाह अविशेषोपदेशात् अविशेषेणेष्टकाविशेष
मनुपादाय तास्येनैवैतयाद्युपदेशात्तद्विधानात् तयाद्देवतैयदधातीतयादेवतये
तीति तयाता स्मादेता अंगिरस्वद्ध्रुवासीदेत्येव सर्वासीदयत्तीनांगिरस्वाध्रुवः सीदे
तिनांगिरस्वध्रुवत्सीदेतीति वस्तूददोहसि चासावा शेषेकासतीसूददोहासर्वास्व
कास्वनुसंचरतीति तस्मादविशेषोपदेशात् सर्वासामिष्टकानामुपधानोत्तरकालमे
ते भवन्त। किंच अनाम्नातप्रतिषेधाच्च यत्रापि निरुक्तोत्र्यादिषु नाम्नायते त्यसंहिता र्न
यांनपठ्यते तत्रापि प्रतिषेधः श्रूयते यथा नैतोतेषु न सादयति प्रतिष्ठायैवेसादनं
सूददोहसाधिवदतीति तथा देशमंतिनसादयत्यसन्नो हैठानसूददोहसाधिव ध्ये

र्न

व

षडी

देवभा ष्य०२६ इतीति अन्तोनाम्नातयोरप्यनयोः प्रतिषेधा सर्वत्राप्येते भवन्त इत्यावसीयते तत्र लो
कंयशाम् अन्त्य साहनस्य प्रतिषेधं वह्निसमाहनं चेति साहनमंत्रेच कुक्षवामीरे इत्ये
कवचनमेव द्वयोर्बहुषु वचनमेव द्वयोर्वह्निषु द्वयोरप्यां प्रसक्ताह हाभावात् ननु च कुक्षवे
३६ द्वि मीरे इत्तमितिद्वि चिद्वि वचनमष्यतच्यादि आम्नायतोसत्यांतेनैवयत्रनाम्नानं वचनांतरं
तत्रैकवचनमेवद्वयोरपि इति गम्यते इतरथा उद्ह्यादि एककयोर्द्धेनैवद्धिवचनं सेत्स्य
36 ति पुनः पाठोनर्थकएवस्यात् अथ कथं बहुषु विषकास्ये कवचनं कुक्षवामीरे इति इष
काजात्यभिप्रायं भवीष्यतीति न दोषः ननु वयोर्प्रधानमंत्र समान्निधौ साहनमंत्रस्य पु
नः पाठः पश्चाद्विहसितयोस्त्वतमये इति तत्र प्याप्रवविकर्षे स्वियमानस्य योश्च त
तःकथंतत्र के विति इतरथा उतु सामा मा हाकुः तयो द्वैत त्यो न्ये तदुपधानमन्त्रांतर्गतमपि सा
हनार्थकः स्यादितिपुनर्वचनमितिएवं ह्यस्य पाठस्यार्थवत्ता भवति इतरथा तु सामा।
न्यविधानसिद्धस्य पुनः पाठोनर्थकः स्यादिति तत्वायुक्तो साहितायापुनः साहना
संभवात् उपयामस्वाहाकारयोरपि वपुनः प्रेप्सिपश्चिपाठस्य गपूसंगा मंत्रपा
ठोनर्थकः स्यादिति मत नानर्थकः स्वाध्यायार्थो भविष्यति एवं स्वाहाकारोपायामयो ष्य०
रपिवपाठस्य प्रज्ञो यो जनं वक्तव्यं अन्तायेषु मंत्रेषु पुनः साहनं मंत्रत्र सविकातस्तत्रेतेनै ३६
वसाहनंभवतीतिनपषक्कास्हनमंत्रपाठइतिसिद्धं एककयोर्हत्वासेवकेहत्यात्सुतेनेत्य

था:। एकोदेश एकमुपस्थानस्थानं यासां ता एकदेशाः यथा स्व।तीया पूर्वा द्वे प्राणभृतो देशेति सर्वतोवा ३

ता। एकाचोदनाः एकं विधिवाक्यं यासां ता एकचोदनाः यथा स्वयमातृण्णमुपस्था
ति स्वयमातृण्णं व्येतु पदधाति प्राणभृतं पदधाति यथा सर्वाद्ये प्राणभृतो ऽश्म ५
वैतो षाढ मनो ऽद्वे लोमा स्तोमभागा इमा षाठवेला याः ठ स्तोमभागा इति चाव
यावसमुद्र लोऽप पदधातीति प्रथमायां इष्टका प्राणभृतः एकदेशाः यथा एकाए
काचोदना एकदेशा ... स्तुवद्भ्यो ... त्येताः प्राणिस्य भवतः समन्तदेवसा ऽहनस्त
३ ऽहोऽहं सोमभवतम्। सर्वः एतद् भयं मिलितं निस्यपोत्तन्त्र ... नैकेकाया
एकचोदना एकदेशाः ... स्वयमातृण्णापस्यासु सत्य एकचोदना स्वेकदेश
भेदात्वं वानां पंचानाम् पड्तिस्यात यादृक् नी प्राणभृताच प्रथमायामिष्टकाभेदाद्या सुप
पड्तिस्येतयादृक् नीयायामाध्विन्याहीनां वयस्यानां च शाए पंसर्वत्र शेषस्तोमभागानां
वेला ऽयेएकस्मिन् नैवदेशो विधानाद्को नत्रिंशत् सत्व्यानामपि समन्तदेवस्ये स्तोम
भागा एकैकाम न्वहंताः सत्वसा ऽयन्तिसमस्तस्य ऽदोऽहसाधिव ऽमीत्तितापश्चि
तेनुवाद्यद्धमेवं सर्वस्य सि नामपीवाक्यं स्वयमपगृह्य त्वाऽद भंसतं वो लोगिषकाऽस्त
षायगृह्यनीः सर्वविति स्वयमातृण्णं देवोपदधाति नयमुच्छे षासवाम्नाने
वयगृह्यमनोऽदभं स्तं वो लोगेषकाध्विति स्तनत्वात् लोकं पृणाम्तु ऽशस्तु ८
मंत्रो लोकं पृणाति ऽशस्तु लोकंपृणास्तु पदधानमंगानुपदेशात् वस्मा

१९

देवभाः सूक्तर्
३०

37

णाक्रमेणोत्तमामेव परिहितास्तु एको लोकंपृणास्थिदिति य एतिमंत्रस्तासां स्थाना
मभिमंत्रणार्थः प्रयुज्यते तस्माद् शाद्शेष्काउप लोकंपृणायाभिमंत्रयतइत्युक्त
त्वात् आसादनं च लोकंपृणास्तु तया देवतेति सादनं न भवति सूददोहसाधिव
दनं तु भवत्येव अथ लोकंपृणामुपदधातीति यत्ततो लोकंपृणास्य स्यां कंदि
कायां न सादयन्सनोयस्सूददोहसाधिवदतीति कृतत्वात् प्रतिचितिद्वेद्वेउप
धाय प्रतिचिति सर्वास्तु चितिषु प्रथमं द्वे द्वे लोकंपृणे उपधाय यानोद्भार्दशोपद
ध्यात् सर्वासु चितिषु पञ्चदशसु उपधानानन्तरमथ लोकंपृणोपदधातीति कृ उ
तत्वात् तथा सयस्यास्त्वां प्रथमेउपदधाति ततो द्वाभिर्द्वाभिः सह सादयतीति
च अथ गार्हपत्यमध्यमानूके अपुगमानामिष्कानां गार्हपत्यः गणः पञ्चात्रिंश
च स्तासामिष्टकागणः तस्य मध्ये मेष्टकाः अनूके उभयातयथापं च स्यां चितेति
१८ षेणां तिसृणांश्च द्वयानां गार्हपत्ययापाद्धितीयाद्धितीयामध्यमासासास्तकाः
स्योपधेयपरं तरे द्वे द्वे तामभितउपधेये तथा प्रथमायां पंचानां पंचानामप
स्यानां गार्हपत्यष्टुन्नतीयामध्यमामासापि सर्वेवत् एवं च तोपायांस र्णानं बालखि ताम:
ल्यानां गार्हपत्यायोश्चतुर्थ्या मध्यमानामनूके उपधापतातामभि तास्तिस्रस्त्रिस्रो ३०
न्यात्उपधेया पञ्चम्यां चितो तस्यांषिषुन्नवहिरण्यानामनूकमिति नवानां गार्हपत्यं श्री

च मीम ध्यमानां रहितानानूक स्थी पर्युत्तर स्या यामुप धाय्या न्याः समविभागो
न नामभितत्र पधेयाः तथापंचम्यां लोम भागा स्तुप च रथाद हियोनानूक मिति णो
सूचितन्वा त्तासां पंचरथा नांगता नव मीमध्यमा नाम् स्तृ स्यानां रहितानानोनूके
उपधाम्याः समवि भागेन नामभितउप दधात् अथ यावयो गुरुस्तास्तोम भागाः
पश्चाद्य रहितानः सप्तोत्तरता स्त्रिष्का इति स्वस्या का रवचना ह हितास्त्यां धिशि से
ना सप्तानांगतो यत्तु र्थीम ध्ये मा ता मनूके उत्तरस्त स्यामुप धायतामभितास्तो
स्त स्तउत्तरस्य स्यानुपद धात त्रिंश संख्या लोम भागोपधानप्रत्तेत त्तरस्तो
ये वमेवतेषेत्तरनः त्रिष्का इति सप्तानामवशिष्टत्वात् एकाद याद्रष्ट कास्का
का विधायते स्यप्यनूक एकोपधेयातयथा दर्भस्तंभः लोगेष्टकाः प्रतिदिशामेके
स्तु कापुष्करपर्णाद रुक्मा पुरुषो स्तेवीतिर्यगनूके स्वायमान्नस्याद्दूर्वे कादि मक्षुः
विश्वज्योतिः अषाढा कूर्म उलूखल मुसले उखा न्नेतीया यो स्वायमान स्मा पंचचूडाः णा
विश्वज्योतिः यजुष्मती रहितोत्तरयोः नूकां नयोः रहितो सर्वे पंचम्यां विवि ट्ट
र्ण श्वा ज्योतिः विकर्णी स्वयमातृण्णा च तिर्यगनूका अग्निहोत्र कयादप्रागनूक
मभितएकेका अ पुरुषत्वात् अन्ने दर्भस्तंबादिका पथ्या लोक व्यापिनीश्च
त्मनो मध्ये पाउपधायते सावत्रुस्ता नपि पुरुषाद्यामेके कंपाद भागं यथाप्य

दैवभाः
अ॰ ९६
३९

38

म्नोति तयोपधेष आमेतागुण्माः अनुकल्पितिस लभ्यंत इतिवर्त्तते अस्मा
भिर्नदृत्यनेनेनसंबंधायोगादनूक्रमिति विपरिणाम्य संबध्यते अत्रपादृ
षकागुण्मा विधा यंते दियतस्तः षड् अष्टौ दृशाद्व दृशाचतुर्द्दशेति ताः समं
विभज्याद्दी अनूकर्मा भितउपधेयाः तयुथ्या सर्वामनुचिति मुदेदेयतथो
प्रथमायां देशतः स्विौ गार्हपत्याचितोयं च म्यागार्हपत्यस्य च पश्चात्पुरस्ताद्वेदेदे
ति श्चोपधेयावत्तलोई दहत्यश्च द्वितीयायां पुरस्ता ... द्वा ... तस्त्रोव
पस्या तृतीयायां पूर्वार्द्धे दृशाद्यश्चाप्र तः द्वादृशाद्वादृशा त्रिश्वण्यपेष्ठ ... रस्मा
श्चचतुर्थ्यां पुरस्तांपश्चाद्यानूकां तयोर्द्दाहिमोत्तरेदेदे प्रागनूकमुत्तरेणाषो
ड़ष पश्चाचतुर्द्दशार्द्ध पद्याः ष द्वा घाश्वतथायंचमंवितोदृशाविरतः प्रामन
कमुत्तरेणाष्ठा ड़ष चतुर्दशा स्तोमभागाएकोनत्रिंशत्पहेत्रपथ्यवादृदृशा
ऋा अस्थौपुरस्तात्स्तोमभागाः पश्चाद्यो त्तरतो यत्तयत्‌शिवाः गार्हपत्यपुन
श्चितो च विकर्णी स्वयमातृरणां च प्रामनूवर्त्तकमभितादृहिरणोत्तरे ...
कस्यो पर्यपधीयत्ते अथ सर्वास्तु चितिष्विषकानां लहरणान्याह तदंदेवीवर्गाः
सर्वापरे अनूकमभितद्द्यनुवर्त्तन्तो तिर्यगनूकममितो ... यावधि के पूर्व
परोदेशो वर्गाद्विष कानां वर्गाः समलन्देवत ... दृशाकपद्ये आपाः प्राचोप

राम
३९

हिरोऽन्तरेऽनुक्रमममितऽस्यानुवर्त्ततो वर्गाः इति पूर्वार्थानामभ्यासः यद्यप्रागनु
क्रममितोऽप्यावधिके द्दहिरोऽन्तरे द्दशेग्रहषकावर्गाः पूर्वः प्रागलद्दशान्तपयेयाः
ब अत्रैवमुपायः आत्मनि चन्द्रार्कयोरेकैकः शंकुर्निस्तानयः प्रागन्तकप्रा
न्तेषु छमध्यगान्तिग्रहयोर्मध्यप्रान्तेषु एवमष्टौ शंकवो निस्तायन्ते षु शंकुषु गाढमा
त्रष्यचतस्रोऽरज्जावाबंधनीयाः तत्र यद्द्वमध्यंतशंक्कोरेकारज्जुर्गो ग्रात्तपो
द्दगायताबंधनीया तद्युगलाहितः पूर्वेशाकृद्दगानूकाद्दतिकथ्यते तथा पुच्छमध्य
ज्रु प्रान्तशांकात्मपूर्वाद्दशंकोरपरार्जुः प्रागायताबंधनीया तद्युगलाहितः पूर्वेशा
श्वप्रागन्नकाद्दतिकथ्यते तथाद्दहिराणाः लपान्तरासशंकोरेकातत्तरश्चेसाद्द
हिराणास शंकोरेकातद्भयापलाहितोऽद्दिशोऽसुहृयेतुच्यते एवं यतस्रोऽरज्जु
र्बधाऽत्मनः पूर्वीनाद्दारभ्यपुच्छायरान्तपर्यंतं प्रागनूक्रममितोऽप्यावधिके
द्दहिरोऽन्तरेद्दशेसर्वाद्दषकापन्नुभरपोलोकं परागाश्वप्रागलद्दशान्तपयेयाः
नथाद्दहिराणायशंन्ताद्दारभ्योत्तरपसांतेयावद्दृगनूकममितोऽप्यःवधिके श्री
पूर्वीपरेद्दशोसर्वापन्नुभरपोलोकंपराणाश्वाहृल्लसवराणान्तपयेयाः अत्रात्म
न्नुगमः प्रकाशतउच्यते अथाप्यारज्जुसामात्मनिवक्त्रद्दूर्ध्वविभक्तेसति चतुर्दिद्दे
चत्वारित्रिकोणानि संपद्यन्ते तत्र अपूर्वत्रिकोणो अपरत्रिकोणो चपुच्छ सहितेन

धो दुःखकाः प्राग्लक्षणान्तपधेयाः हिंसाप्यसमहितेन हिंसात्रिको लोभसहय
देवभाः ह्मसहितेन सात्रिको लोभोद्गलक्षणाः सर्वादुःखकान्तपदेयाइतितथा हिं
भ्वार्धं सात्रो लुसहांसपरांकुबंधक्लेपाप्लवाधिष्ठितेन हिंसात्रो लुसहां सावधिके
३९ केसर्वस्मिन्नकृपाः प्रेपादुःखकान्तपधीयंतेपाप्यभागपाप्लवाधिष्ठितेन हिंसात्रो
धाद्युपक्षाहुहतीजं घामायाद्विकालाः सर्वाद्युग्लाद्युपलपधेयाः तथान्तसह
त्रो हिंसाहिंसांसपरांकुबंधक्लेपाप्लवाधिष्ठितेन सहत्रो हिंसाहिंसांसपरांकुब
ध्या ह्यापाप्लवाधिष्ठितेन सहत्रो हिंसाहिंसासावधिकेसर्वस्मिन्नकृपाः प्रे।
सर्वोक्ताः सर्वादुःखकाप्राग्लक्षणान्तपधेयाइतितथा वोत्तेपदिष्टे हिंसासो
त्पापन्नकप्रागनकवत्सेपलिर्यमनुकवद्यमस्वनिसमुत्पन्नभवान्तिइतिसता
भावेऽन्यस्मालिरेक्षभिरेवाप्यंप्राप्यान्तरनिनेहव्याख्यायते भिन्नसम्पयोरवा
यनेभिन्नानां भगूनां सम्पानां पाकवशात्स्मवर्मताप्राप्सानेदुःखकानामवय
मेनकर्त्रिव्याद्यवर्णः नमिन्नोनसम्पान्यदध्यादितिस्कन्तवान् दिहासामुने एम
मेहनीयगमिमानांक अमितिनिशाघः ऽप्रहन्निरतः संवत्सरमिमर्पहियोरीहा ३९
णहांप्राणुलाः तत्र सर्वे ऽक्षुपहेतुपुरीतीरीःहासामानुजमे ऽप्रतिनेऽप्रतिमे
ऽप्रहानिमहाविरद्गन्धराग्निहायसापमानंकर्त्रऽमित्यार्थतत्रवेदिमा

ष्या स्प्या ना

नं च ष्यानि व्याहनीतं तं कर्तव्यं न च तत्र प्रमाणं हानादिविधानं तेन आग्नीध्रीयादेः

कृ प्रायणीयांश्च विधेः नेमहावेदेः स्यधा संमर्शनात्मकोतीति ॥ अथ व्यामपरिमाणस्य ॥

स्या दक्षिणा प्राचीनं च धन्व स्या करणीतं प्रास्तं तदि हाशाणामनुसमेह निन लकरणं

तदेव प्रमुखे तेषु प्रास्तं तं च वि सताविति प्रायश्चित्तानू अग्निमानं चयपरिश्रिन्ने

एव नन नातं कर्तव्यं इत्यस्यापनेई व्यामेन गार्हपत्यस्य परिश्रिनिखति मंडलमिति

शेषः इत्यस्यार्थः स्थानेगार्हपत्यमध्यात्तत्र पदस पपक्रम्य ईव्याम परिमिते

देव्यामेन प्रमाणेन गार्हपत्यस्य विनेः मंडलं परिलिखतीत्याममात्रो भवतिप

रिमंडलाभवतीति वक्तव्ये तत्वात ज्योतिष्टोमवत्सूत्रोच्यते भावः ततः पात्यस्य प्र

क्रमहोपास्ततः पवादमाह मंडलावत्प्रक्रमणामतः पात्यस्याबाधाहरो ऽत्र

सौत्र्यं ततः पात्यस्य प्रक्रमणां मंडलादेव भवति ननु सर्वांश्चास्ता भादिति यावता दु

यं वे द्विसप्तविधस्यैवावेदमात्रा स्वैव यजनमध्यवसायश्चैवयावाशय नीशालं

प्रयच्च गार्हपत्यायोद्धत्यावोहति गार्हपत्यस्योद्धतात्तस्य प्राचः प्रक्रमान्प्रक्राम

तितः तः पूर्वं व्यामं विमिमीते तस्य मध्य आहवनीयायोद्धत्यावोहति सर्वान्यं

स्वमस्य योन्यावः प्रक्रमान्प्रक्रामति सर्वेघं तन्सेवाएते व्यामेकादशाः प्रक्रमाश्च

तसावेघं तं च गार्हपत्यं वेति अत्र नियमेन मंडलादेवातः पात्यर्थे प्रक्रमणाविधा

देवभा
ष्य॰ १
४०

नाह्नावधाहतो व्याख्येयः अतः सर्वं अर्द्धं व्यामेन गार्हपत्यस्य मण्डलं परिलिख्य तस्य
पूर्वार्द्धे त्रीन् प्रक्रमान् मित्वा प्रक्रम्यान्तः पात्यशंकुं निखातव्यः ततो वेदिकरणाय
भूतानां व्याहितानां मात्रासादतादृश व्यायामान्तोऽन्तरालस्य यत्नेन रक्षणीयाः तत्तत्स्थानापन्नो
गो भविष्यति अथायं मः ब्रह्मन् यजमानयेत्ति प्रणीतेति दर्भान्तरेण न बर्हिर्वेदि दक्षिणे
उपवेशनं ब्रह्मणः समन्त्रकं अथासनं संस्कृत्य यजमान वाचं यच्छेति प्रैषः वज्यादिनाम
सादनं अथ पौर्वाग्य तस्य पवित्रच्छेदनं दिवसे अच्छा प्राहरणां ततस्ततः उभयोर्वा विस्रं
स्तारस्थापनं वेदिमानमग्निषोमवद् इति केचित् त्रिपदः प्रक्रमः इति विशेषः अपरे त्वे
वमाहुः सवेघंता स्युष्ट्रिंशात्प्रक्रमां प्राचीं वेदिं विमिमीत त्रिंशत्तं पश्चात्तिरश्चीं चतु
र्विंशतिं पुरस्तात् नवति सेषा नवति प्रक्रमा त्र्यंगी चोक्तं वेदिस्तस्यां समहाविधम
ग्निं विहृत्यातीनिष्क्रम्य नु सच्छेणा वेदिमानं कार्यं ततः पृष्ठ्यं षडिंशत्तं प्रक्रमा
न्प्रक्रम्यति ततो नियमेन दक्षिणा श्रोणीर्हतो राज्योद्वक्तस्थानां त्रिंशत्तं प्रक्रमानुपश्चात्प्र
क्रमेत् ततो दक्षिणां सा हायन्योन्तरां संपादक्षिणांस्यां अष्टाविंशति प्रक्रमानुत्त
रस्यां प्रक्रमेत् ततो दक्षिणोत्तरयांस्योरेखां तत्पातिसमुह्य अंसं तत्यापृष्ठा राम
कुर्यात् अत्र त्रिंशत् पश्चात्तिरश्चीमिति पुनरुक्त्यात्र यद्विंशत्यहेन मव ४०
ति वेमानमुक्तं अथ पाग्निमानमुच्यते पश्चाद्धायावद्यात्रादमात्रेवि-स्मरा

...मध्ये दक्षपादेभ्यो वाः शंकुं दूर्ध्वपादघातः यो वेदे रज्ज्वोर्द्वियाम्यां
तेषङ्क्रिशन्तमेप्रक्रमेन ततः तस्माद् दूर्ध्वपादघातं ऽवोः पश्चात्यादमात्रे पघालोक
मात्रे विमस्यागि हेतस्य स्थानं भवति अन्यान्मनः दूर्ध्वोर्ध्वेन शंकुस्त
त्रनिखातव्यस्त्यर्थः अथाग्निमानार्थापादहस्ताः प्रमाणेन हस्तानि याह
यजमानेनोर्ध्वबाहुप्रपदोच्छितेन समश्लिष्टेन वा ८ द्विपुरुषां रज्जुं मिमीम (८)
यतः पार्श्वमध्ये लहस्तां अपर्वर्य यजमानेन मानोपायभूतेन द्विपुरुषां
द्विपुरुषप्रमाणां रज्जुं मित्वा तां रज्जुमुभयतः पार्श्वा लग्नां न स्याद् हस्तां मध्ये
लहस्तां पश्चिमे कृतं यीनपुरुषमात्रे कोटि शेन यजमानेना सर्धबाहुप्रपाद
ॐ च्छितेनानीर्ध्वबाहुः यस्य तस्य सार्धबाहुः प्रपदं पादाग्रं प्रपदाभ्यां पादाग्राभ्यां
मुच्छितः अर्ध्वभूतः प्रपदोच्छितः अर्ध्वबाहुः स्यात् सो प्रपदोच्छितेर्ध्वोर्ध्वबाहु
ध्वा प्रपदोच्छितः तेनोर्ध्वबाहुप्रपदोच्छितेनावेत्यर्थः अथवा समश्लिष्टेन वा
यजमानेनोर्ध्वबाहुना द्विपुरुषां रज्जुं मिमीते न प्रपदोच्छितेनासवेस स
पुरुषो भवतीति पूजस्यते वा तु ह्वाहुना पुरुषे सामिमीते पुरुषो वै यज्ञस्तेन
हं सर्वं मितं न सेषापहमात्रा यद् द्वादु स्तघा स्यप ताभा त्रा तामस्यतहा
प्रोत्तित येनंनाम्मिमीते तत्रो यपस्त्रे हनाम्र बिनो भवति तत्स्य हिम्ति सिद्धि

ईयभा:
अ॰१६
४१ सि

प्नोति तस्मादूर्ध्वबाहुनैव लेखां परिलिखेदग्नेः स्वनैरिति गतत्वात् अप्रस्तार्थः तं
विन्यमग्निं होत्रावरुणं उच्चानात् प्रागूर्ध्वबाहुना पुरुषेण यजमानेन मिमीते ॐ
र्ध्वबाहुमानेमीतेषर्दशः ऊर्ध्वबाहुर्न हि ततः परं किंचित्पुरुषेमानमस्ति स्यादीन
हि ततः परं किंचित्पुरुषमानमस्तीत्यभिप्रायः तां परमां मात्रामाप्नोतीति तेनोर्ध्वबा
हुमानेनाधियजमानमाप्नोतीति [illegible] बाहो पुरुषेनिनतु चपर्हर्ध्वबाहुः
प्रसारितपादः पुरुषो भवति तावान्भवत्येवाधिका मात्रा भ्रातमाह तत्रो
पेतेति तत्रोर्ध्वबाहो पुरुषेणपानुपश्यावनुपसर्गं ठंउ पञ्चपर्षि: तत्र प्रागोर्ध्व
दुष्ठोद्धोध्वाहार्थः पद्मपचीयतेकरायतायराप्रपदेन प्रसारितेन पादेनाप्नुष्ठि
तःपुरुषो भवतीति तदायद्रुपचीयतेतत्रपुरुषतदधियसंपरिश्रित्यश्रोत्रियः
स्मात्प्रादेशैनैव अग्निहोत्रावहलिमबीजेनैवायं वहिर्वाच्छेत्राप्त यद्धपूत्यय:
नास्मिन्वाधिदेशो लेखां विवानि कांपरिश्रित्य: परिश्रिदर्थ स्वनेतवाथनेतिस
मस्यर्थेत्युक्तो यावत्प्रसत्यादित्वात् [illegible] अग्रपदापदपदेष्ठितेनोर्ध्ववाहुनामा
नं क्रियते तदायद्धदुपुरुषप्रमाणादधिकं हेयं भवति तत्र परिश्रितो मात्रा राम:
ध्यंयदन्तु समाप्तिंतग्नतदानुग्निहोत्राहवि हितिअग्निमानं न भयपापि सम ४१
मास्थिते नोर्ध्वबाहुनैव कर्तव्यं तदधिकस्य परिश्रिन्मानार्थत्वानार्थत्वात्तेन

त्रु

नसमास्थितेयेतिसूत्रगतोवाशब्दोवधारणार्थे नत्तुविकल्पार्थं अभिर्द्विपुरुषयो
र्व्यादिपुरुषरज्जुमध्येयच्च लक्षणां संततं नरभिन्नोर्द्धपुरुषयोर्लक्षणांचिह्नंकुर्यात् मध्य
मन्तुपुरुषपंचमे मध्यमात्रस्थलक्षणात्सार्धत्रिकत्रा पुरुषस्य पंचमे यजमानसंमितयार प
पा ज्ज्वाग्निहेतोः अभिमीत इत्यर्थः तस्यैवार्द्धमात्रामात्राल्लक्षणाद्याघये हयाभिमुखकर्षम
बानुमात्रामानंयदुत्तरार्धपंचुर्द्धवाहुपुरुषभागेसंश्लिष्टितोऽग्रलिष्टमात्रोपलक्षसाध
द्वाङ् नार्थं लक्षणांकुर्यात् अथपक्षयोरक्षीत पक्षधातीतिञ्कतत्वात् अर्द्धचाक्षंनि बो
धानात्पुरुषपंचमस्यैवार्द्धचवितस्तिप्रमाणोलक्षणांप्रसाधनार्थंकुर्यात् अमा
पपुच्छेवितस्तिमुपादधातीतिञ्कतत्वात् एवंरज्ज्वांचलक्षणांलक्षणान्यभिधायप्र
नासाधनप्रकारमाह अनुपृष्ठ्यामायम्यपाशयोः शंकूतांसर्वीक्रांपंचलक्षणायु
क्तात्प्रभयतः पाशांरज्जुं पृष्ठ्यामन्वायम्यपूर्वंतपाशयोः शंकूनिहन्यात्ततोऽग्नात्मक
सर्वापरांतो मध्येतत्रोस्मारज्ज्वांमध्येमध्यलक्षणालांहितेदक्षिणशंकुनिहन्यात् अ
र्द्धपुरुषयोश्चअस्यामेवरज्ज्वांयेअर्द्धपुरुषलक्षणेतत्रलक्षणालांहितस्थानयोशंकूनि पुरु
हन्यात् पाशात्मकार्द्धपुरुषीययोः प्रतिमुच्यदक्षिणायम्यमध्यमेनितोदक
शेतिनतःसर्वापरशंकुभ्योपाशाबुन्मुच्योर्द्धनिःकाश्यार्द्धपुरुषायययोरर्द्धपुरुषल
क्षणानिहितयोःशंक्वोःप्रतिमुच्यमध्यमलक्षणोनगृहीत्वानंतरज्जुंदक्षिणायम्यं

दृग्भा
ष्य:१६
४२

दृक्क्षेत्रस्योर्ध्वाधरस्था लम्बनं तस्मिन्मध्यमे लग्ने नितो दृग्गतिर्ज्यो दृक्क्षेपात् अपकर्षते
तो लग्नत्वसिध्यर्थं विधिं करोति उन्मुख्यपाताय केवलं मध्यमे प्रतिमुख्य दृक्क्षेत्राधि
नितो दृग्मायस्य मध्यमे शङ्कुः ततो ऽर्ध्वपुरुषायशङ्कुभ्यां यथावदुन्मुख्यनिष्कासप्रत
योपायोर्मध्ये एकं यथा मध्यमे शङ्कौ प्रतिमुख्यतां रज्जुं अधिनितो दृङ्नितो दृक्स्योप
रिष्टान्मार्गे लाद्दृक्क्षेत्रायस्य दृक्क्षेत्रस्योर्ध्वाधरस्था लम्ब मध्यमे लग्ने शङ्कुं निरुन्ध्यात् स
अत्मनो दृक्क्षेत्राग्रान्तः तस्मिन्नाशं प्रतिमुख्य स्वर्वार्धं च दृक्क्षेत्रायस्य मध्ये शङ्कुः त
तस्मिन् दृक्क्षेत्राग्रान्तनिहितशङ्कोः एकं पाशं प्रतिमुख्य स्वर्वार्धं च यथा स्यात् एवं तत्र श
ङ्कौ च द्वितीयं पाशं प्रतिमुख्य दृक्क्षेत्रायस्य मध्यमलग्ने नतां रज्जुं गृहीत्वा दृक्क्षे
त्रांदिशं प्रस्थास तद्यत तस्मिन्मध्यमे लग्ने शङ्कुर्भवति स अत्मनो दृक्क्षेत्रामः पश्चा
दूर्ध्वपुरुषे च तस्य दृक्क्षेत्रां सन्निहितशङ्कोः पश्चाद् परस्यां दिशि ऊर्ध्वपुरुषे अप्रस्फुट
लक्षणान्नाहिते देशे च शङ्कुर्भवति दृक्क्षेत्रापक्षसाधनार्थः उन्मुख्यस्वर्वा[illegible]प्रति[illegible] दृ
[illegible]मुख्य दृक्क्षेत्रायस्य मध्यमे शङ्कुः ततः स्वर्वार्धाद्यात्मा स्वर्वार्धनिहिताच्छङ्कोः पा
शमुन्मुख्यनिष्कास्यप्रतमेव यथा शंयच्छार्धे अत्मयाक्षिमांतनिहितशङ्कौ प्रतिमु ग्म:
च्य दृक्क्षेत्रायस्य तां रज्जुं मध्यमलग्ने ऽत्वा दृक्क्षेत्रात[illegible] तद्यत मध्यमे शङ्कुर्भ ४२
वति सा अत्मनो दृक्क्षेत्राग्रो हिताः अमितोर्ध्वपुरुषयोग्यांतं दृक्क्षेत्राग्रोहितानि

हितं शंकुमभितः पुरस्तात् नरतश्चार्द्धयुदक्षयोर्द्धिषु दक्षलक्षणालक्षितयोश्च
र्द्दिशयोः शंकुः भवतः तस्यच्छायाग्रशंकोः पुरस्तार्द्धलक्षणोदक्षिणायनसाधना
र्थः तस्यैव च्छायाग्रशंकोर्दक्षिणोर्द्धपुदक्षलक्षणापृष्ठसाधनार्थं इति एवमुत्त
रोत्तरतः यथा आत्मनो दक्षिणोत्तरो दक्षिणतो भागः साध्यते एवमेवोत्तरोत्त
रो भागः साधनीयाः तत्र दक्षिणार्द्धसाधनविधायकमत्र अथ दक्षिणायधितः
एवमेवोत्तरोत्तरो भागः साधनीयः तत्र दक्षिणेन उत्तरपश्चायोगेनाभिमतार्थसिद्धि
र्भवति तद्यथा यावाशांकुः पूर्वोर्द्धपुदक्षायवोः प्रतिमुख्योत्तरायम्यमध्यमेनितो दं
करोति उत्तरस्य पश्चात् एकं मध्यमे प्रतिमुख्योत्तरोधिनितो दमायम्यमध्यमे शंकुः
सच्चात्मनन्तरांतः तस्मिन्नाशं प्रतिमुख्यपश्चार्द्धचोत्तरायस्यमध्यमे शंकुस
श्चात्मनउत्तरोसपश्चार्द्धपुदक्षे चतांकुः उत्तरपत्नसाधनार्थं उत्तरस्य पूर्वार्द्धस्य
च्छायाग्रप्रतिमुखोत्तरायम्यमध्यमेनाकुस आत्मनउत्तरच्छायाग्रोः अभितोर्द्धपु
दक्षयोश्च शंकुः तस्यच्छायाग्रशंकोः पुरस्तात् उत्तरस्य पत्नसाधनार्थं अच्छायाग्रशंको
दक्षिणातः पृष्ठसाधनार्थं इति एवमुत्तरतः कोणात्मासाध्यते अथ दक्षिणा
पत्नसाधनोपायमाह दक्षिणोपार्श्वे पूर्वे च दायम्यपंचभागाये शंकुः तत आत्म
नो दक्षिणायपश्चिमे पूर्वे च उदायम्य पंचमभागीयपुदक्षपंचमभागासंबंधि

दक्षभाः
सूत्रः २१
४३
मध्य
43

मेलनतो शंकुर्भवति सर्वत्र यदि स्वेनैनात्मानो दक्षिणायां न साधनप्रकारो निदि।
श्यते तत एवं सिद्धं पश्चात् उन्मुख्यात्मदक्षिणापार्श्वे निहितयोरीदृक्पुरुषाययोः
शंक्वोः प्रतिमुख्यदक्षिणायामपश्चिमं पंचमभागान्तरं करोति उन्मुख्यात्मदक्षिणापार्श्वा
वेकेनाध्यमेव प्रतिमुख्यदक्षिणाधिनिनोरमायम्यमध्यमलहशामनिकृष्यपंच
मभागीये अग्रात् तिमाञ्चलहशो शंकुर्भवति सदक्षिणापहास्य दक्षिणोत्तरः अग्रत
स्तौ पश्चिमः अन्योग्यपुरुषपंचमेलहशोन भवति तत्र अगस्त्यः याशोमध्यमे शंक्वोः
न्ति मो रूपस्य अस्मल्लधिनितोरमाकर्षणीय इति तस्मिन्याशं प्रतिमुख्य सर्वेषा
ईदृक्पुरुषीये पंचमभागीयाईदृक्पुरुषीययोः संनिपातस्तस्मिन् शंकुः तस्मिन् दक्षिणा
पहास्यान्त निखातशंको पंचमभागीयलहशासंनिकर्षवंतं यायाशं प्रतिमुख्यात्म
नो दक्षिणापार्श्वस्य सर्वे अईदृक्पुरुषीये चाहितौ पंपाशं प्रमुख्यतां दक्षिणानश्चा
नस्य पंचमभागीयाईदृक्पुरुषीयायोर्लहशोसंनिपातस्य एकत्र संयोगस्तत्र
ते दृशो शंकुर्भवतीप दक्षिणापहास्य दक्षिणाहर्वं कोणाः एवं पश्चात् तथा पहास्यस्य
वीभागः साधितः एवं पश्चात् अगोपि साधनीयाः तत्रात्मने दक्षिणापार्श्वे निहित
पश्चादीदृक्पुरुषीयशंकोर्हितीयं याशं प्रतिमुख्य दक्षिणायम्य पंचमभागीया
ईदृक्पुरुषीयलहशोसंनिपातस्य तत्र शंकुर्भवति स दक्षिणापहास्य दक्षिणापरः

राम
४३

कोणाः प्रश्नः साधितः एवमुत्तरप्रश्नः एवं दृष्टिहीनाः पृष्ठवृत्तेऽपि प्रश्नः साधनीयः त
त्रापि सूत्रे दृष्टिहीनायाः स्थानेत्युत्तरपदं प्रथमज्याभिमतं साधनीयं तद्यथा अत्रान्तर
त्तरयाश्च निहितयोर्द्धपुरुषीय शंकोः पाशौ प्रतिमुख्यमध्यपल दृग्गोरज्जुं गृहीत्वो
त्तरत अत्राय मध्यमध्यमेल दृग्गोनितोरं करोति ततश्चतु ख्यपाशावेकं पाशं पंचमभा
गीयपल दृग्गोसंनिसन्धं मध्यमे शंकौ प्रतिमुख्याधिनितोरकमुत्तरोत्तरज्जुमात्तथ्य च्या
मध्यमल दृग्गामतिक्रम्य पंचमनागीयपल दृग्गोशंकुः सन्तत्तर एव दृक्स्योत्तरोत्तरः ततस्त।
स्मिन्नुत्तरप्रान्ते शंकौ पंचमभागीयपल दृग्गासंनिहितं पाशं प्रतिमुख्यं दिङ्मीयं पाशमा क्र
न्मनत्रुत्तरधाञ्चनिहितस्त्रार्द्धपुरुषीये शंकौ प्रतिमुख्यान्तरस्तत्र अत्राप्यपंचमभागीया
र्द्धपुरुषीयपल दृग्गोसंनिपान्तत्र शंकुः सन्ततः पादयोन्तरतोरज्जुमात्तथ्यपंचमभागी
ष्र्वः कोणाः ततस्त्रार्द्धः पुरुषीयान्याशमुन्मुच्यतमेव पाशं पश्चादर्द्धपुरुषीये शंकौ
प्रतिमुख्योत्तरतोरज्जुमात्तथ्यपंचमभागीयार्द्धपुरुषीय यो लदृग्गोसंनिपान्तत्र
शंकुर्भवति सतु त्तरपदृक्स्योत्तरापरः कोणाः अत्र पृष्ठस्य साधनोपायमाह नपा
पृष्ठं वितस्त्या पृष्ठमपि तथा एवमेव पदृष्टवेवसाधनोपंद्यां स्नुविशेषः वितस्त्या
यन्य दृक्साधनेपंचमभागीयेन साधितेतत्त्रवितस्त्यापंचमभागार्द्धं दृग्गोनसाध ८
नोपमित्यर्थः अत्र सूत्रे दृष्टिहीनायाः स्थाने अपरपदप्रयोगे शाखसिद्धिः तद्यथा अत्र

दे०भा०
श्रौ०१६
४४

नोपरपार्श्वनिहितार्द्धपुरुषाय शंकोः पाशौ प्रतिमुच्य रज्जुं मध्यमे लक्षणे गृहीत्वा पश्चा
दानम्य मध्यमे लक्षणे चिह्नं करोतीति तत्तन्तु पाशावेकं पाशं वितत्य लक्षणे हिते दा
क्षिणतत्रं मध्यमे प्रतिमुच्य अधिनिहितोर् तां रज्जुं पश्चादायम्य मध्यमं निकृष्य वितत्य
लक्षणाल्लाहितेर् शंकुर्भवति सपुच्छस्य पश्चिमः प्रान्तः ततस्तस्मिन्शंकोविन
तिलक्षणासंनिहितं पाशं प्रतिमुच्यात्मनः पश्चात्पार्श्वे दक्षिणार्द्धपुरुषीयशंकोरुद
गीचीं पाशं प्रतिमुच्य तां रज्जुं पश्चादायम्य वितत्य लक्षणार्द्धपुरुषीयात्पालक्षणोत् ब्य
कर्षसंनिपात्य शंकुः सपुच्छस्य दक्षिणापरः कोणः ततः आत्मनः पश्चात्पार्श्वे दक्षिणा
र्द्धपुरुषीयात्पाशमुन्मुच्योत्तरार्द्धपुरुषीये प्रतिमुच्य पश्चादायम्य वितत्यार्द्धपुरुषी
यलक्षणोसंनिपात्य तस्मिन्शंकुः सपुच्छस्योत्तरापरः कोणः सर्वे सप्तपुरुषा भ
वन्ति सप्तपुरुषो ह्ययं पुरुषोपश्चत्वार आत्मा त्रयः पक्षपुच्छानीति पक्षं तत्वान्न
अध्ययपक्षपोरत्नी उपादधाति अध्ययपुच्छे वितस्तिमुपादधातीव अध्ययपक्षयोरिति
उदाहृत्य संमितपारत्नी सप्तपुरुषं चैतं आत्मपक्षपुच्छविभागेमित्वा अत्र पपक्षयो
रत्नी आत्मनि मात्रे वपुत्स्याहेत्रेषपक्षयोः उपआदधातीति आधिरुपदिदधाति ए
कास्मिन्यहेएकमरत्निं आत्मास्मिन्नेकमित्येवं तौ च पक्षांतयोः दक्षिणायत्तातु
पदधाति दक्षिणांपक्षं दक्षिणातो रत्निनावर्द्धपतितं तरमुत्तरात्तस्माद्वर्षः अध्ययपुच्छे राम
४४

वितस्तिमितिपृष्ठक्षेत्रस्य पश्चिमे ते वितस्तिमात्रमुपचयमुपचयमुपादधाति वितस्त
्यधिकं व्यामगायामं पृष्ठस्य करोतीत्यर्थः इति हरिस्वामिनः एवं च पक्षे द्वादशायघायामात्
दीर्घं भवति तेन तत्र दशापक्षः पुरुषप्रमाणाद्विकाः क्षेत्रफलेन संपद्यन्ते पृष्ठस्य
पृष्ठाप्ययेषु चतुरंगुलं चतुरंगुलं संकर्ष इच्छन्न इष्टापापक्षपुच्छाप्ययेषु पक्षयोः पुच्छ
स्य चात्मसंधिसमीपे चतुरंगुलं चतुरंगुलं चत्वारि चत्वार्यंगुलान्युभयोः पार्श्वयोः संक
त
र्षति संकोचयति तथा च विकर्षत्यंते अंते पक्षपुच्छयोरन्ते उभयोः पार्श्वयोश्चतुरंगुलं
चतुरंगुलं चत्वारि चत्वार्यंगुलानि विकर्षमिति विस्तारयति वर्द्धयेदित्यर्थः पत्रपक्ष
यो आत्मनमवेतिसपक्षाप्ययः यत्र पुच्छमात्मानमवैति सपुच्छाप्ययः तस्मिंश्चतुरंगुल
मेवोभयतोंतरतश्च समहति चतुरंगुलमुभयतो बाह्यतो व्यहरतित्स्क्रतेः अपाम
दीनां लक्षणान्याह आपचारानिः पुरुषो दशाय द्वादशांगुलं प्रक्रमस्त्रिपदः समविभक्त
स्य पंचारत्नेर्या यस्यासो पंचारत्निः पुरुषः दशापदानि यस्यासौ दशपदः द्वादशांगुला
नियस्य पदस्य तद्द्वादशांगुलं पदं स्तोतापदानियस्यासौ तित्रिपदत्वात्त्रिपदः प्रक्रमः ए
तानि प्रमाणानिसमविभक्तस्य पुरुषस्य भवन्ति अत्र पंचभिररत्निभिः पुरुषो दशभि
पदैः पुरुषो द्वादशभिरंगुलैः इत्येवमर्थोनमवति इतः प्राग्ग्रन्माहीनो लक्षणास्यानु
क्तत्वे नासिद्धत्वात् अप्रसिद्धं ग्राम्याहिभिः पुरुषप्रमाणान्नापनायोगात् पुरुषप्रम

शास्यपुण्डरीकत्वेन शानत्वात्तु अनन्तशीर्षं व्याख्येयं पुरुषस्य समविभक्तस्य यः पंचमो
देवभा: ग्रं: ११ ४५ भागः मेरुपंक्तिः तस्यैव यो दशमोऽपि भागः तत्त्वदं यः स्यात् समविभक्तस्य यो द्वादशो भागस्त
दंगुलं त्रिभिः पदैरेकः प्रक्रमः इति एतत्तु भवति पदस्य सिद्धत्वात् एवं च ज्ञानेन पुरुष
प्रमाणेनाशीतानि अष्टाशीतीनां प्रमाणानि ज्ञाप्यन्त इति युक्तं ऊर्ध्वबाहुं च पुरुषं म
45 स्पेतं प्रपदे स्थितं अरत्निः पंचमस्तस्य प्रादेशो दशमो भवेति अर्द्धबाहु तदूर्ध्वपादः प्रप
दामि प्रतिष्ठितः पंचरत्निः चर्द्धशयपदानां विंशतिशतांगुलइति कर्षसंज्ञे पतितत्वा ज्वा
दीसहितं बहिर्द्वे कर्षे शते परिक्षिप्तो भिनोति एतत्साधितमग्निहोत्रं द्वावपि
तत्र सर्वतो वेष्टयित्वा बहिरन्तर्वेष्टितायां रज्ज्वां बहिर्भागे सहितं तद्रज्जुसंलग्नं यथा भ ग्रु
छ्य वति तत्याः एकषष्टिशते एकषष्ट्यधिके द्विशते परिक्षितो भिनोति निखनति नासा
मेक विंशतिशतानि गार्हपत्यस्य परिश्रयति ताभ्यां नाभीतिं धिष्ण्येषु एकषष्टिशते अप्रव
नीय इति कृतत्वात् तथा तत्रापि पयस्येन नाभ्युक्षितो भवति तत्परिक्षिप्तिरिशामीनित
स्मात् बाह्येनैव लेखां परिक्षिप्य स्खने दिति कृतत्वात् एतत्र समस्थितेन मानप राम
हे प्रपदे स्थितपदेषु वेष्टितरज्जु मध्यदेश एव परिक्षितो मातव्याः समस्थितायधि ४५.
कस्य परिक्षिप्ता नामानार्थं प्रवदनात् अत्र परिक्षिप्ता वैकल्पिकं संख्यांतरमाह चतु
र्ण संभवतानि वा त्रीणि शतानि अथवा चतुर्संभवतानि चतुःसंभवत्यधिकानि त्रीणि शतानि

परिछिन्नोमिनोतीतितेषांवेयावत्स्यएवपत्रुष्यस्यतावत्यःपरिछिन्नोयावत्योऽस्यवामुष्य
यत्रुष्यस्यतावत्यःपरिछिन्नतइतिक्रतत्वात्यत्रुष्यातीतंस्याच्चान्तावभिहितावताः
सर्वापंचमिनेयत्वारिंशतानीतिननुपरिक्रतावएवंतर्हिकथमुच्यतेचतुर्दशवतानि
वात्रीणिशतानितुच्यतेविंशतीश्चतिवृरातितस्यागेहयकारहोनचत्रुर्दशवतानित्रीणिसिंश
वं तानिभ[illegible]न्तिचपनस्यतन्दाधारार्थत्वात्तत्कृतानयापरिछिन्नसंख्यानभवतितेपत्नीभाः ३
परिछिन्नतइत्यंतत्किंजातीयास्तेभवंतीत्यतआहयैर्बद्धाःशर्कराःस्यातेनाःप्राग्यज्ञाः
परिछिन्नतःशर्कराःपाषाणाद्दृढाःस्यातेपरिछिन्नास्त्वनन्तार्थमेवस्यातायांपरिछिं
यांमिनोतीतिनिखनतिपरस्परंसंलग्नाएवयथेष्टकानांस्तंभनंभवतिसयत्पृस्यात्
नपरिञ्चयतीतिश्रवणात्तस्मादुवाभ्येनैवलेस्यांपरिछिन्न्यःस्वनेदितिचात्तस्मा
दुवाभ्येनैवाग्निहोत्रादुद्रुमवेदिरोवायुःबर्हिषछिलोयोपयंप्रस्थयातस्मिन
वाभ्यैर्दृश्नैर्हश्नैर्लेरवास्थानिकापरिछिन्न्यःपरिछिन्नतयानार्थंस्वनेदितिहरिस्वामिनः
परिछिन्नतांतुशर्करावशात्वानरात्शानपयेत्रुपरिछिन्नतद्ध्वकाग्नाःतथापिगार्ह
पत्येऽन्यवेनंपरिछिन्नाभिःपरिश्रयतीतिप्रतस्याहएकेनयत्रुषावद्वौरिषकातपद्ध्वा
मीतिचतद्यासहाबश्यानानिविंशतिश्चहोरात्रीणिश्रीणिषितोद्धकाःषषिश्च
त्रीणिशतानिपरिछिन्नतःषष्टिश्चत्रीणिशतानियत्रुष्यस्येतिचनचर्मतंपादिब

हें चभाः
अ० १६
४६
46
काः ६

ष-ण मस्यां शाखायां शर्कराः परिश्रितो भवंतीत्येवं वचनमस्ति हि हिरण्यमयान्वे
ष्याद् इति अत्राह मोघवाचार्य मिमांसावमेव व्याख्यानमस्ति अत्र अनुपरिश्रितशि
ष काश्चकाख्यायनेन भुपाः शर्कराः सृष्टिता स्त्रात्मानं नादन्वेष्याद् इति अत्राह
मोघवाचार्यः एके न पञ्चषा बद्धा हिषकाद् उपदधातीत्यत्रोपदधातीतिचोदित
त्वात् परिश्रितानामिष्टकात्वमत एवाहापस्तम्बः स्थ चोस समस्त यमान्हणाः शर्करा
हिरण्येष्टकाः पंचधा उत [illegible] हिर्ण्यास्तं स्वकल्पसूत्रे
मुसलेभूर्ध्वमथमानः प अशुभिरां सिसर्धभिः श्याम न्मयीरिष्टकाइति अतश्चेष्ट
काश मा अग्नवणान्न न्मयत्वनिश्चेश्रुरुः शर्करापरिश्रितां अतः शर्कराएवप
श्रितो भवंतिनम न्मण्यद्ष्टकाइतितदेवं समस्तविधे पुण्यमवयने अग्निहोत्रस्य
मान्तेन साधनप्रकारं चोत्का पुनः पविधादिषु दितण्यादिषु चयने ध्वगेन प्रमाण
धेकयमाह [illegible] परिमाणविधानं तत्र अष्टविधादिषु दितीयादिच
यनेषु आएकशतविधानः कशतविध वचनं पवत एका धिकशतपुरुषात्मक
पंचनवतितमचयनपर्यंते पुरुषाभ्युपिनए कैकपुरुषबृद्ध्या अग्निमानं भवतितना
स्मादुसप्तनिधमेव प्रथमं विदधीताथ को नमेकशतविधादेकशतविधेन नति
विदधातेति अत्र वणात् प्रथमं वपुष्य मचित्यपक्का हापेहमिवनप्रयोगाय हं अकृत्तए

ततएकविधादिनिश्चित्रपरंदिहेद्वाक्यं लक्ष्यतेन नक्रमविधिपरंक्रमेणवक्ष्ययन्तेसत्यत्र
कार्यतेनापिप्रसज्येताएकेनपुरुषेणएकविधशतविधानांक्रमेणाहध्यानस्यासंभ
वादितिहतिलिखामिनः प्रथमोग्निः सप्तविधः द्वितीयोष्टविधः तृतीयोनवविधः चतु
र्थोदशविधः पंचमएकादशविधइत्येवमेकैकपुरुषवृद्ध्याएकशतविधपर्यंतंते
पुरुषवृद्धिप्रकारश्चसूत्रकारेणोक्तः तथाचित्तरेषुपुरुषोत्तुर्यंपनेकशतविधा
दित्येतद्व्यामव्याघ्योग्निर्दिग्धरोभवतीतितर्वसमासएकविंशतितिविधोभवतीति
पुरुषाभ्यासः पुरुषाभ्यासेयावानग्निः सप्तपुच्छविशेषस्तावच्चतुरश्रंतत्वातस्मि
न्स्मिन्पुरुषप्रमाणमवरुध्या समस्तंपंचदशभागान्के त्वाद्वावेकसमासेनसमस्येत
पुरुषस्यदशमेनपादमात्रोपभवतितिएवमेनद्बहुनीति अथसार्धसंचं सर्वमग्नि
क्षेत्रंपक्षपुच्छसहितं सार्धसप्तपुरुषेहेन्नपक्षलंसमचतुरस्रीतत्यनानाप्रमाणास्
मासेप्रसीयसः कारणावधीयसोपच्छिद्यातस्मात्कृपयच्तोरुसमेसमासस्ततोदृष्टाद्विती
पायनतत्रमध्येपुरुषप्रमाणांक्षत्रमावपेत ततः पुनरपिसार्धद्विपुरुषात्मकंच
तुरश्रंनिष्पद्यते ततस्त्रसार्धद्विपुरुषंक्षेत्रपार्श्वमान्योर्तिर्यक्सत्यांवासमंप
चदशधाविभज्यद्वौपंचदशभागावेकत्रसमस्यसमचतुरश्रनिष्पाद्य यत्नद्विती
यचपनेषविधेपुरुषस्यप्रमाणांश्रयसमस्तंपंचदशभागान्कृवतिवदनापंचद

शस्य अर्द्धं पुरुषे ष्येकः पुरुषो विभक्तः सर्वा द्धितः तत्तन्के के कस्य पुरुषस्य विभागो द्वौ
देवभाः द्वौ स्वयं पंचदशांगो वर्द्धितो भवतः तयोः अर्धे हेत्रे हेत्रफलेन एकैकस्य भागस्य अर्धमे
श्रुः ९९ वर्द्धांशः शुध्या एकैकस्य भागो अर्धांगुलं विपुलं उभयोर्मिलित्वा तयोः षोडशांगुलं।
५७ विपुलं विंशतिशतांगुलं दीर्घं हेत्रं भवति एतत्पुरुषप्रमाणो हेत्रे हेत्रफले
47 न अधिकं वर्द्धितं तस्यैवं वर्द्धितस्य पुरुषस्य कस्य कारणाद् शमभागेन पद्मा
कार्याः पंचमेन तृहतोविंशतितमेन पाद भागाद्यस्माद्ध्येयं इत्येकः प्रकारः प्रका
रांतरं च तेनैव यांशं पुरुषं वा पंचमेनोभयतो यावद्धि पंच भागा समस्य त्रितीयं वि
हृस्यतामिपुरुषप्रमाणो वक्ष्याति स्य परः आसाया पुरुषमात्रेम वक्त्रस्ते सा च
धयित्वा तत्र चतुरस्रं स्यपंचमभागे नति यं स्या तयोः पार्श्वमात्योः श्वा पंच धाछि
त्वा पंच विंशतिकोष्ठका कुर्यात्तेषां मध्ये पंचकोष्ठका समस्य पंचकर्णाष्ठा नि
ध्वतया चतुरस्रेस्त्वा तस्य चतुरस्रस्य तृतीयं भाग मयाद्धि यनि प्काशयावशि
ष्टं भागद्वयं समचतुरस्री तस्मनाना प्रमदाः समासस्तु यावेन पुरुषप्रमाणा।
होत्र मध्ये अवयेहि त्ति तस्य कारणाद् शमेन विभागेन पादमात्रीन वर्तिपक्षमे एम ४०
न वृहत्तीत्यादि सर्वं वत्र आस्मिन्नपि पि हेमाईस सपुरुषे ष्वेव वहषा वायः तत्तोभ
वर्तिपत्तः पुष हेत्रस्य पंचमे भागे वक्त्रं विंशत्यंगुलं विपुलं विंशतिशतांगुलं दीर्घं

स्रो न्ये स्ये त्व

हेयं भवति तस्मात् रतीयांशेनि हितेषोडशांगुलविस्तारं विंशतिशतांगुलदीर्घं वि
हेत्रमवसित्मतेतावदेवयपूर्वस्मिन्प्रकारे पुरुषसमभागे प्राप्यातीति इति द्विती
यः प्रकारः ॥ तृतीयेपि प्रकारस्तेन वोक्तः पुरुषं वा समसमेनाभयतोपश्चिमस
भागा समसमससमभागमेव लंनिर्हृत्य पुरुषप्रमाणो वरद्धाद्दिसपरं प्रमाणं :
पुरुषप्रमाणं समं चतुरश्रं समभागेन तिर्यक् पार्श्वमान्यो प्राप्य पश्चिमे को
णं पंचाशुल्कोष्ठकान्तेन एकपार्श्वस्थेभ्यः समकोष्ठके षडंगुलस समभागस
हितं कोणुलि विस्तारं विंशतिशतांगुलदीर्घं भूमिं निःकाश्य तद्वहितं कोष्ठसमं
चतुरश्रीतस्य पुरुषप्रमाणात् हेयमध्ये प्रावपेत् तानायप्रमाणासमर्मसर्पदि न्ना
म्या स्मिन्नपि पहै साडं समम्येव पुरुषे षेवं पुरुषावाप तनोमवातियत पुरुष
हेत्र समससमभागे षडंगुलसमभागसहितं समस्य षोडशांगुलविस्तारं दीर्घं पंचविं
शतिशतांगुल [illegible] शतांगुल दीर्घं विंशतिमेव २० तावत् हेत्र भावति स्वं विधाय स
मभागे षडंगुले निर्हृते षोडशांगुलविस्तार हेत्रमवाशिष्यते २० तावदेव त्रिष्वपि प्रम
कारेषु पुरुषस्य भागे प्राप्यानीति न [illegible] स्य दशमेन यादृशी भवति ॥ इत्यादि ॥ प्रा
क्त्रापि समानोन तत्प्रकारत्रयमपि सङ्गतिविरुद्धं कथं यतोत्र प्रकारत्रयेपि हि त्री
ये प्रीवाद्दियतिप्रमावस्थ विशेषसंदेह समस्त पुरुष ६० षंतयवाप [illegible] ः कृति

न्यो ५५ द्व

५

पुच्छ पर्वते:

देवभाः नत्कसमस्वे वपुरुषे ष्वेकपुरुषवापः प्रतीयते सार्द्धपुयतः अतोपंचनवतितमे
१ कयातविधेवयनेन समस्वेवपुरुषे [illegible] पुरुषाणां पुरुषेत्र समसमभागत्रयाधि
४९ कानामापोहृथपते। नसार्द्धसमासमुत्तः अर्द्धपुरुषवृद्धेः एवमाभिधानात् नयाहित्र
यान्नेविं धात्रयावृद्धिः गतिः प्रांच पुरुषा त्रयावृद्धिः गतिर्लिखिते वदत्याहि नास्वकयात
विधवयनेसमस्तानां पुरुषाणां आत्मपरापुरुषवार्तिनां वत्त्र्यर्द्धभागत्रयात्मकस्य
र्द्धभागत्रयावृद्धिः पृथक्त्वेन ततः इतिन्वयानवते पुरुषाणां मात्रेत्यनेनार्द्धपुरुषवृद्धि
व्यतिरिक्तानामेवाद्यानवतिपुरुषाणामेकत्र गणनेकृत्वा साधिमानानामित्यनेना
८ र्द्धपुरुषवृद्धिः पृथक्त्वेन तावत्त्रिपुरुषार्द्ध [illegible] त्यादिना एक शतमध्येपंचद
नमस्तिपुरुषत्रयंतेन समस्या विभज्यात्मानिपत्नपुच्छेषु वर्तमानेषु पुरुषेषु प्रत्येक
र्द्धभागत्रयाकारत्वापृथिवीं समस्तभागत्रयंनिहिप्य सहितो १ तेन समस्तानां पुरुषा
णां पुरुषसमसमभागत्रयाधिकावत्त्र्यर्द्धभागत्रया वृद्धिर्विहिता एवंवार्द्धपुरुष
वृद्धिव्यतिरेकेणैव कोन्तरयात पुरुषाः स्वहिताः अर्द्धपुरुषवृद्धिश्च वत्त्र्यर्द्धभागत्रया राम
स्वस्वसमनागत्रयाधिकपञ्चगतिर्विहिताः भावपुरुषसंख्यामध्येनगणितानात्र ४९
पंचानस्तं द्वितीयेनावृष्टविधेमप त्नपुरुषप्रागिनेहेत्रयसमयवृत्तेरेर श्रोतनस
पंचदशाधाविभक्तस्यैव पंचदशांशौ समवस्त्रार्थेत तत्पंचभिन्नेवावपनीयो

क

पुरुष हेत्रं वा पृह स्या हिम का हेत्रं वा पंच दशधा विभज्य पंचे पंच दशांशो सप्तम वच्चुरुष
श्री तस्य पुरुष हेत्रे पृहस्तो हेत्रे वाच्यावयनी या विति ककाराभिप्राय: सर्वमग्नि हे:
त्रं पुरुष हेत्रं वा पृह स्यादि हेत्रं वा सप्तधा विभज्य सप्तमांशो यच्चन्द्र श्रीतस्याग्नि हेत्र
त्रं पुरुष हेत्रा हा वा वयेदिति ककाराभिप्राय: यत: कृतिं पंचनवतितमे एकस्मात्वि
धेमो सप्तानां पुरुषाणां प्रत्येकमर्द्धपुरुषस्य चयस्य कुचन्द्रं दशाग्रशालं स्वसप्त
मभागान यद्द्नेतत्रैकनवत्यास्सप्तमभागास्त्रयोदशपुरुषा भवन्ति सप्तभि: सप्तभि:
स्सप्तमभागै: सप्तमभागैरेकैक: पुरुष: त्रिं भात्रयोदशसप्ताकोरेकनवतिरेवम क
वन्ति नतस्त्रैत्रयोदशपुरुषाश्चाधा: स्वपंचचच्चर्द्दशा एवमन्येषां पुरुषाणामर्द्ध
पुरुषस्य वचच्चर्द्दशाग्रशालं वेसे पं आयत्रयतन्त्रय: स्वसप्तमभागा: सर्वेषामन्ये
ने तेन अथ त्रिपुरुषार्द्ध: रज्जुमित्यादिनाखर्यं तेतनश्चात्र पंचनवतितमे त्र्यो
ऽष्टोत्तरशतं पुरुषा एकविंशतिश्च पदानि त्रपश्चपद्सप्तमभागाद्दृश्येताव
न्तावति वयनात् श्च न्वा सद्गुणप्रकारे रेसात्वेकोत्तरशतं पुरुषाएव सार्द्धा भव
न्ति नाधिकं ज्ञात: अर्द्धपुरुष वृद्धे: प यथानुक्रोत्वात्ततनश्च कृति विरोध: सप्त
यानन्वेवमंस्यातेर ष्टोत्तरशतपुरुषान्म कत्वाद्द्वेकशततविधत्वं न स्यादिति चेतन्म
मात्र यतेय यावि धामानमप्यधिकमर्द्धपुरुषमना हत्यैवाधानेसप्तविधत्वस्य

दर्श भा: श्र-४९ ४९ मच्चापि सप्तर्षिकमण्डपस्थसमनादर्शे चाप्यपंचनवतिनमस्त्यादिरेकशतविध
त्वामेवमभवन्ति अतश्चात्र विधेष्वष्टादशस्वेकसप्तसमभागः समचत्वारिंशन्त
र्मवपनीया: नवविधेष्वेकसप्तसमभागोऽप्यावपनीयो द्वाविंशविधेत्रयः एकादश
विधेष्वत्वारः षड्विंशविधेषु चेत्येवं प्रतिवपनं एकैकस्य हि सामानं शेषं पंचनवति
तमेष्ववयनेनत्वशीतिसंख्या अयाग्निपुरुषाद्धेत्वेकसप्तसमभागा आवपनीया
सर्वेत्राष्टविध एकवतितमेऽपि च कृतानिधिपुर्यते व्याघ्राग्निपुरुषस्थ हेत्रेऽपि
चसप्तसमभागवृद्धिः कार्या नत्ववृद्धिं तत्पुरुषस्यापुनः एकशतविधेष्वप्यवृद्धि तत्पु
रुषस्यैव चतुर्थं भवति सप्तमांशानां च ताबावपर्यन्तं नात् पुरुषस्यतापि प्रकम
समासः स्वश्चतुष्पादानि वो वः पाकरणे चतुर्दशप्रक्रमेण पति श्रुत्य
क्रमसप्तसमभागमात्र एकशतविधेऽप्रक्रमा द्वितीयेवास मर्त्यप्रक्रमेषु प्र
क्रमपदशायनस्य सप्तसमभागेन प्रक्रमार्थः प्रक्रमेणावास सप्तसमभागेन प्रक्रमा क
र्थश्चनेन द्वितीयचयनेऽस्य स्वस्वप्रक्रमेष्वेकप्रक्रमावापविधानात् कात्याय हाम
नेनत्वाग्नेर्वृद्धिप्रमाणस्यवोदितवृद्धिप्रमाणस्य सामान्यमेवोक्तं पश्यामि चेद्विषक ४९
प्रमाणमिति नित्तत्पुरुषसमासप्रकारत्रयस्याङ्गानि सूत्रविंशत्स्वोलेप्रक
मसमासविंशश्च अतोऽपवित्र द्वितीये गौस्वश्चतुष्पनुसारेणाप्तसप्तस्ववपुरुषैस पु

जे

मस्यैकचतुरश्रीसंज्ञकः पुरुषश्चावयनीयाः नाद्ध्युसंख्याधिकेषु अथवास
पदृपदश्चमगिनद्देमत्रमेवंचतुरश्रो नर्नेष्ट स्वस्वसप्तमभागेन वर्द्धनीयं अथवा
एकएव पुरुषः स्वसप्तमभागेन वर्द्धनीयः अथवायथाप्रत्यादिकाएकैके
षकैवस्वसप्तमभागेनवर्द्धनीयाः अथ त्रायंसुत्वोपायः पूर्वैस्त्रिंशभागाधि
२५ कपुरुषहेतवः कौशिपाः पंचमांशेनवृद्धतोहेतं प्रमाथ्यमसस्तधाविभज्यसप्तमं
भागंसमचतुरश्रीतत्यहानाप्रमाणासमासः स्यादिनाहृहतीहेत्र मध्येश्चाव
न्त येवेसाद्धिनीयेवपनेस्वसप्तमभागाधिकाएवंसर्वेषकाप्रमाणांसप्तमभा
गेनद्विनीयेवयनेवर्द्धनीयंनत्यादृषकायाकशोकाभ्यांत्रिंशान्मानंनहीय
द्द तेतस्माद्‌प्रमाणांचतुर्कार्यमानाधिकं पृथैहितिपरिशिष्टा केस्त्रिंशभागंव
र्द्धयित्वेष्टकाप्रमाणानिकार्याणीत्रिंशभागवृद्धिर्भवेवं कर्याःपुरुषस्यत्रिंशो
भागोविंशतित्रिंशांगुलदीर्घश्चचतुरंगुलविस्तारः तं अतिदीर्घचतुरश्रसमा
मेनसममस्यचतुरश्रीसस्यपुरुषप्रमाणांश्चावयेत् अथवा द्व्यंगुलाधिकपु
ञ्या रुषस्यप्रमाणार्थंरेष्टौ वचतुरश्रं कृत्वा द्व्यंगुलचतुरश्रतानि ष्टका श्रायेत् एवं
पुरुषस्त्रिभागाधिकोभवति एतद्व्यस्थलं स्तंभ्यन्वेवं न यावपरिशिष्टोहम हे
तोशोषपाकाभ्यांद्वात्रिंशत्सगमिष्टकानस्माद्‌प्रमाणांचतुकार्यमानाधिक

ह्य

द्रव्यभाः
अः१६
५०

बुधे हीति अत्र अग्न्यत्वाद्यनिहतो रामवेदाश्वांशाः आद्यः अपवर्तकः पादभागविवर्षः
घाद्रिषु अनुदिग्रहान्त्रिगुणान् कृत्वा गुणादि विरूपयथाधिको रोपयति तेन पादभाग
स्यार्द्धं एव मासांत्रिंशांशप्राधिकं द्वात्रिंशांशाधिकं वा कर्त्तव्यं पद्याद्यमासांस्त्रिं
शांशाद्यधिकं स्वस्वत्रिंशांशाद्यधिकं वा कर्त्तव्यं अत्र दृष्टिर्दृश्यं पद्यमासत्री
त्रिंशांशाहितानि त्रिपञ्चमासांतानि त्रिभिः स्वस्वत्रिंशभागैः द्वात्रिंशभागैर्वा अधिका
नि तन्निहतो वक्रान्त्रिंशांशहितानि दृश्यमासानितु अभिद्रष्टुभिःत्रिंशभागैर्द्वात्रिंश च
भागैर्वाधिकानि कार्याणीति रहस्यं तन्नियवपनेषु प्रथमवपनदृष्ट्याहतो प्रमपास्य
हेत्रम्यस्तप्यधिविभक्तं स्यात्रयः सप्तमाभागाः प्रथमवपनदृष्टिहतो प्रमासो हेत्रस्यां
वपनीयाः पंचमे चत्वारः षष्ठे पंच सप्तमे षट् अष्टमे दृष्ट्या अष्टदृ पादहतो प्रमा
सो नवमे दृष्ट्या अष्टदृपादहतोंसाधयित्वा तत्र प्रथमवपनदृहतो षट्पंचस
हतो सप्तमांशाश्चावपनीयः दशमे हेत्रसप्तमभागो एकादशेत्र यः द्वादशेचत्वारः
त्रयोदशे पंच चतुर्दशे षट् पंचदशे दृहतो त्रिकरणापादहतो मानमित्येवमेकत्रा
नाविधपर्येन महतो यं अपवर्त्तनीयं तेन प्रथमवपनदृष्ट्या अष्टदृ हेत्रे सप्तधा रामः ५०
म विभज्य तस्यैको सप्तमभागो तत्र सिमन्नेवावपनीयो चतुर्थे वपने प्रथमवपनदृहतो
मासास्यापादहतो प्रमासाद्यतत्सप्तममो भागः प्रथमवपनदृष्टहतो हेत्रे आवपनीयव

गुर्थ्यां त्रिकरणसाधितायाः सप्तमो भागः पंचमे वक्त्रे करणसाधितायः षष्ठे पंचकर
णसाधितायाः सप्तमे षट्करणसाधितायाः अष्टमे हृत्स्थाः अत्र कूपादि हृतोपमाता
मित्यादयः हं यथाग्निर्वहिष्काप्रमातारं वेदि अत्र इष्टकश्च वेदिष्ठकाः तासां प्रमातारं वे
दिष्टकाप्रमातारं तथा यथाग्निर्भवति अग्निमानमनतिक्रम्य यथाग्निर्यथाग्नि हेतुत्रस्य प्र
मातारं वर्द्धते एवं वेदिप्रमातारमपि वर्द्धते इष्टकाप्रमातारमपि वर्द्धत इत्यर्थः न हि वेदिवृद्धिं र्थः
विना तन्मध्ये वर्द्धितस्याग्नेर्मानं संभवति नापीष्टकाश्च वर्द्धितां वर्द्धितमग्नि हेतुत्वं स्था
पयितुं शक्नुवंति अतो पुरुषवाम यो यथाग्निवृद्धिः तत्राग्निवृद्धिकथनप्रसंगेनेष्टका
८च प्रमातारं वृद्धिलक्षैव वेदिवृद्धिप्रकारश्च प्रसुत्वेनोक्तः द्वितीयो वा सप्तसु प्रक्रमेषु पक्षं
ममवधायतस्य सप्तमभागेन प्रक्रमार्थः प्रक्रमेणावासप्तभागेन प्रक्रमार्थ एवमेकश
तविधादिति अयमर्थः अस्य प्रक्रमप्रमाणानि सप्तवक्त्रेष्वाशीसमस्येकं वक्त्रं अंकं
कृत्वा तस्मिन्त्रिपद्प्रक्रमवतुरश्रं भावयेत् ततस्तस्य वृद्धितहेतुत्वस्य यः सप्तमो भागस्तं स
मवतुरश्रेऽक्षेत तस्य तस्य करणप्रक्रमकार्यं द्वितीयेवचने कर्तव्यं अन्यावैकमेवत्रिय
रप्रक्रमहेतुत्वं सप्तधाविभज्य सप्तमं भागं चतुरश्रीतस्य प्रक्रमहेतुत्वे श्रावयेत् तेन स
प्तमांशाधिकप्रक्रमहेतुत्वकरणाद्वितीयेवचनेप्रक्रमकार्याकर्तव्यं न तद्विधेयं तृतीयेव
चनेप्रक्रमहेतुस्य द्वौ सप्तभागौ प्रक्रमहेतुत्व मध्ये आवपनीयौ चतुर्थे त्रयः पंचमे चत्वार

च

७ घू

देवभः श्रु.११ ५३ षष्ठ्यंशं वा सप्तमे षट् । अष्टमे प्रक्रमह्रे त्रिद्दिकरण्या प्रक्रममात्रमित्याहुः । द्वितीयं त्र्यष्ट
वा तृतीये चयने प्रक्रमह्रे त्रिद्दिकरण्या समस्त्र त्र्यंशं प्रसाध्य तस्य सप्तमो भागः प्रथम
चयने प्रक्रमह्रे त्रमध्ये आग्रायणीयः चतुर्थस्त्रिकरण्या साधितस्य सप्तमो भागः पं
चमे चतुः करण्या साधितस्य सप्तमः षष्ठे पंचकरण्या साधितस्य सप्तमः सप्तमे षट्क
रण्या साधितस्य सप्तमः अष्टमे प्रक्रमद्दिकरणीव प्रक्रमकार्यमित्याहुः हतीयं ए घू
कशतविधे चयने अनुत्व सप्तात्वमेव प्रक्रमप्रमाणमरत्नि अयं यथाग्निर्विवर्धते का
प्रमाणमरत्नावर्धते इत्येतद्द्व्यत्या यादृकरणीचतुर्दशप्रक्रमाः अंशं द्वियतिर्नीयः प्रक्रम
रा सप्तभागा एकशतविधे प्रक्रमद्दृति तथा वयवः पतेसा यावत्ये वासप्तविधस्य
वेदिस्तावती चतुर्दशांशः एकशतविधस्य वेदिर्विमिमीते षड्विंशस्य क्र अ
मार्धरज्जुं मिमीत इत्याहुरिति नु वेदिविमानमिमेतत्स्यैर्यनं अथ एकशतविधे प्रक्र
महे त्र सप्तम भागत्रयाधिकचतुर्दश प्रक्रमहे त्रकरणी प्रमाणेन प्रक्रमकार्यं क
र्तव्यं पुरुषे त्र सप्तमभाग त्रयाधिक चतुर्दश पुरुषहे त्रकरणी प्रमाणेनैकश
तविधे पुरुषकार्यं कर्तव्यमिति श्रुतेस्तात्पर्यार्थः अथ सर्पत्वेवं षड्विंशस्प्र राम:
क्रमांशिति त्रिंशत्प्रक्रमो चतुर्विंशतिः प्रक्रमा इत्यत्र षड्विंशत्प्रक्रमप्रमाणायामाग्नि ५३
प्राग्वायणो त्रिंशच्चतुर्विंशतिः प्रक्रम सर्वापरज्जु महितया प्रकृतिवेदिसाधये

हस्त्रि

र्धं पूर्णांशचतुरश्रं विकीर्षन्निमुपायेनतद्दिहैतत्रंचतुरश्रीतत्पतसप्तधाविभज्यतेषां
सप्तानांभागानांमध्येत्रीन्सप्तभागान्दीर्घचतुरश्रात्समचतुरश्रीत्समचतुरश्रंशोक्तक्रम
करण्यापूर्वक्रमभतयासाधितमेवंविहितेत्रस्यसमचतुरश्रीतेतनस्यमध्येस्थापयेत्तस्य
वशिष्टंचतुरोभागांस्त्यजेत्। एवंततिषड्विंशत्युक्रमायाह्वयःसप्तभागाःप्राप्तु
पहितामवंतित्रिंशत्युक्रमायांश्चतुष्टमसप्तमभागाःपश्चात्तुपहितामवंतिचतुर्विंशि
तिपूर्वक्रमायाश्चत्रयःसप्तमभागाःपुरस्तादुपहितामवंतीति शुल्बसूत्रोक्तेनप्रकार
णैवचतुरश्रपूर्वक्रमासंस्थितिर्योऽस्यपूर्वक्रमसप्तमभागास्तेकथंतद्विधेपूर्वक्रमाः
त्मनेनपूर्वक्रमेणसाधितावेदिस्तावत्येवभवतियावतीअक्षतोक्तेतिता।सर्वे। अथा
तोविधासुस्थविरैःज्ञातिःपूर्वचपुरुषाद्यात्मादिस्यत्रीन्सप्तमभागान्समचतुरश्रीत्।
तदहितोपहितेचतुर्दशगुणीतत्तेतानिपूर्वमालोचतुरश्रेस्थापयेत्तस्यवशिष्टांश्चतु
रःसप्तभागांस्त्यजेत् एवमनेनपदेपिकर्तव्यम्यपवितस्मिन्नितिमात्रामितस्मिन्त्र
यपवितत्तिमात्रस्यदेशस्यसप्तधापरिच्छिन्नस्यत्रीन्सप्तभागान्समचतुरश्रीत्तस्य
चैवचतुर्दशगुणीतनेविनत्तिपूर्वमालोचतुरश्रेस्थापयेत्तस्यवशिष्टांश्चतुरोभागांस्त्या
घात्मानमनश्चचतुर्दशाकल्पाश्चात्मनःसाधनंविधायचतुर्दशगुणस्थापितास्यपदस्य
तुर्दशगुणस्य

ह्निशोपसंज्ञस्य हानिप्रमाणं समचतुरस्रहेमं च चतुर्दशगुणं शतत्वादेयोः पदृयोर्योज
दशभाः अग्र २ ५२ येत्तत्पदैक्यं वर्द्धितेनाहनिप्रमाणेन हि दीर्घं वर्द्धयेन्नद्यत्पर्यन्तं सैवेदं नु आयामेनिव
दह्निशोपहर्तं दह्निशातः उत्तरं बोध्नस्तन इति यथा आयामेनोह्यत्य भिप्रायेणाग्र्यमंग
रुषप्रमाणेनैव साधितं दह्निशोपहर्तं समपमल्लयोरर्ध्यीकृत पादः यातितिवचनाद्द्वाद
ह्निशायतेनाहनिहानाह ह्निशातो वर्द्धयति नुत्तरं चपहात्र तत्तरस्ततः तथात्रापि प्रथमं चतु
र्दशाङ्कर्णपसाधितोपहौ चतुर्दशांशाम्निकर्णापोद्धदर ह्निशायत थाप्रांतयोर्वर्द्धयती
कृ त्यर्थः एवं तत्तेन यहौ द्वादशांशपद्याप्रमाणौ दीर्घीकृतौ भवतः ततः अग्रतिपहं पुरुषप्र
माणादधिका विंशतिपद्याः संपद्यंते चतुर्दशावितस्तीः पुरुष इति अत्रापि वितस्तिप्र
माणं समचतुरश्रं हेमं चतुर्दशगुणं कृत्वा पश्चादायोजयेत् प्रथमतश्चातुर्दशायु
रुषकरणीसाधितस्य पुच्छस्य प्रत्यग्गायामं चतुर्दशावितास्तिकारणावर्द्धयेदित्यर्थ
एवं तत्तेपुच्छमेकादशाय पद्याप्रमाणं दीर्घं भवति ततश्चान्यपुरुषप्रमाणादधिकादश
पद्याः संपद्यंते एवमधिकार्द्धपुरुषस्य चतुर्दशगुणात्वकारणात्वमुत्तं अथत्रिपुरुषा
ठं रज्जुमित्याह अथ चतुर्दशगुणाकरणानंतरं त्रिपुरुषं संहेपिकयात्रिकरणापास शमः
२ मचतुरश्रं तत्त्वात्सप्तधा विभज्यतस्य चतुरः सप्तभागानेकं समचतुरश्रीकृत्य ५२
तुर्दशगुणो आत्मनेहे ये अवयन्त अस्य विभाषानुस्वी सप्तभागान्यपकर्षयत्वत्तमर्तु
चं

ऽग्नीतस्यैकैकं भागं द्वयोः पत्न्योरष्टाविंशत्यापुत्रपौत्रयो श्रावयेत् ॥ एकं भागं पुत्रे चतुर्दश
गृहीतं तेषु पुत्रेषु श्रावयेत् ॥ अथाग्नि मात्रीमिमीत इत्यादि अथ अग्निमात्रस्य हेत्र।
स्य सप्तधा यच्छिन्नस्य श्रीस्त तम भागाः समं चतुरश्रीतस्य दक्षिणाय हेत्वे चतुर्दशभागृहीतास
ते रग्निप्रमाणे चतुरश्रं श्रावयेत् अवशिष्टांश्चतुरः सप्त भागांस्त्यजेत् ॥ एवमुत्तरपक्षेपि
के त्रं पं अथ वितस्तिमात्रीमित्यादि अथ वितस्तिमात्रस्य हेत्वस्य सप्तधा यच्छिन्नस्य
श्री सप्त भागान् समं चतुरश्रीत तत्र पुच्छे चतुर्दशभागृहीतास्ते वितस्तिप्रमाणे चतुरश्रे
स्य श्रावयेत् अवशिष्टांश्चतुरो भागांस्त्यजेत् ॥ अरत्निहेत्रस्य सप्तमभागत्रयाधिकचतुर्दशा न्
रत्निकस्य पापहेर्ष्वित यावदृनीयो वितस्तिहेत्रस्य सप्तमभागत्रयाधिकचतुर्दशवितस्ति
करणाय पुच्छे पश्चिमं तेन वद्धं नोपमिति वृत्तदशारत्नी दक्षिणाय तदित्याहिनां सर्वेषामग्नि द
रूपवृद्धिप्रतिपादकम् घानं तत्स्यपर्यालोचः अथाहोदिस्त्वग्निमाञ्चेत्वो स्य हर्षीया दर्वी
विकृतमुहाङ्क्षियते याचाद्यं वेदिरिति अथ बाह्लशोष्पविधायस्य एकमानविधाने
श्चित्यविशेषास्तेषां नकुरूपवेदियति मात्राविशेषाः कथ्यन्ते सर्वसाधारणा च
वेदिर्योनिः तत्र वेदियति मात्राकल्पनार्थं तावदाहाह यावान् इयं वेदिमसा वेदिर्भ
वति पुरुषमात्र इत्याविधस्य विधीयत इति विधा विभागः अतन्त्रोपसर्ग इत्यादि सप्त
विधा प्राप्येति सप्तविधस्यस्य संबोधिनी एष वाव विधो वेदिस्य मात्रामीयते

कृत्वा एकशतविधस्य वेदिं विमिमीत तस्य अनेन स्पर्धी करिष्यतीति ॥ शुल्बकारेणापि याकरणी चतुर्दश २

म २ दि

अनयात्रैराशिकलब्धेशोनिमात्रा एतदुक्तं भवति यावद्देवाग्न्याः सप्तविधवेदिं ताव

देवभा: म्र:१६ ५३ द्वेद्यं तावत्सप्तभागेनाधिकमग्निविधाग्निवेद्यपि भवतीति एतदेव च साया वन्ये

षां सप्तविधस्य वेदिस्तावतीं चतुर्दशांशप्रक्रमान्संदिपतीत्यादि ना स्पष्टीकृतो स कृ

त्वा [redacted] नेन स्पर्धीकरिष्यतीति शुल्बकारेणा

पि [redacted] देवयजनं हि हवि

53

मा हि तांधिगम्ये त्यादि सप्तप्राचः प्रक्रमानित्येतन्नियमविध्यर्थोनुवादः सर्वे यंताऽप

स्यापा सा पुरुषा सा पूर्वातः सर्वे दस्परे हो तः ततः प्राचीवेदिर्भविष्यतीत्यर्थः तन्नवति

दितिसंपदर्थं भजकोरिसंख्याबचनं वर्गमानेनन्युनव प्रक्रमशतानि द्विसप्ततान्ये

षां सप्तविधस्य वेदिर्भवति तस्याः सप्तविधमग्निं विदधातीति कृथेन्मेषां द्विसप्तता

नां प्रक्रमनवशतानां सप्तमभागेनाष्टात्रिंशत्प्रक्रमशतं भवति सप्तमभागोनष्टा

प्रक्रमः एताबद्दष्टविधाग्निवर्द्धनीयमिति दर्शयति तदुक्तं अन्तरविधात् शतांश उत्तरएई ति

स्य प्रकारान्तरविधाहान्विधास्यं तन्नेष्यमाणाः केचिद्यामं प्रक्रमाश्चाग्नस्नुक्ष

यं वर्द्धयंति सप्तमभागेनेति सप्तविधवेदि वेवान्यस्यात्रापि वेदमत्रिस्तुक्तं तदेक शा ताम:

तविधं विस्पर्धीकरोतीति सायावत्येषां सप्तविधस्येति कल्पं नामां नरालिकानामय ५३

ष धाहीनां सप्तमभागेनातिरिक्तान्प्रत्येष्यतद्गतिसा यवतीयत्यादि मातारा दास

सप्तानि नव प्रक्रमशतानि वर्गमानेनैषां नंतरोऽन्यासप्तविधस्य वेदिस्तावतीच।
चतुर्दशकृत्व एकशतविधस्य वेदिं विमिमीते चतुर्दशगुणाश्च मात्रयोर्द्वशप्रक्रम
सप्तस्त्राष्टद्वशतान्यपशोन्तराशिर्भवंतिसा चाष्टानवतेर्विधानां भविष्यति अन्या
सां त्रुति सप्तानां विधानां अष्टषष्ठिद्विशतं शा। प्रक्रमां रज्जुं मिमीत इत्यादि भविष्यती
त्यभिप्रायः अष्टषष्ठिद्विशतमिति ननु च चतुर्दशसप्तकान्यष्टानवतिर्भविष्यतीति
चतुर्दशगुणाष्टानवतेर्वेदिर्ज्ञेया अथ एवमन्या सांतिसप्तानां विधानामित्यत।
आह अष्टषष्ठिद्विशतस्य प्रक्रमां रज्जुं मिमीते गणितेनेनयति द्वयंतः प्रक्रमास्तयोन्या
घंत इति तयात्र यथो नात्त्वपरिरज्जुसहितया द्विसप्तनानि नव प्रक्रमशतानि
अनुन्याघं ते सोमसप्तधा समस्यति तथा रज्ज्वाद्य तद्दन्याघंहेत्रेल हस्ते तोर्नित्द्दुत्व
घंहेत्रसप्तसप्तसप्तराशीनां हितेनैव संहिय नितनतस्त न्याएषां तद्दन्या घ्नांतारा
शीनां त्रीन भागान्नुराशीन प्रांच तनुपद्धा तिगहितेन पादश्चपार द्वौरप्रांच स्ते
उपधीयंते ताद्दशीप्रांचीपरज्जुकरीतीत्यर्थः एवमुत्तरे अपि अर्हत्नीवीपदश्चा
त्रयः सप्तसप्तम भागाः पश्चाद्द पहितद्दश्चापश्चान्निमीते पादश्चपत्रयः सप्तभागाः
पुरस्तान्न उपधीयंते ताद्दशपापुरस्तान्निमीत इत्यर्थः कोद्दश्चपर द्वौतेपयोन्ते
उपधीअयंते यकरसतीव चतुर्दशापक्रमान्संहियति त्रींश्चा प्रक्रमसप्तसप्तभागा

क्र १

द्विवभाः
अ०१२
५४

54

गाः सप्तविधो यस्मिं भवति तथा तद्ध्यो ऽनुपधीयंते तेनैव द्रष्टा नागतमेव
याकरणी चतुरश्रा प्रक्रमाः सहितपतित्रीश्च प्रक्रमस्य सप्तमभागान्‌ तेनैव प्रक्र
मेण वेदिर्मातव्या साग्निना वा एवं भवति यावतीग्न्यो ऽन्या एवं यत्कृत्वा तावदि
धा द्विवेदस्य पि प्रक्रमे प्रक्रमस्य सप्तमभागो वर्द्धनीय इति सापितं भवाति समकथमु
पधेयः प्रक्रममात्रे वह्नेरष्टप्रक्रमस्य सप्तमभागामात्रं च चतुरश्रं समस्य सप्ता
कारमितया प्रक्रमार्थं कुर्यात्‌ अथाग्नेर्विधाऽनि अग्नेरेकशतविधस्या
विधा एकशतं विभागाः स्युः मानव्या इति शेषः कथं कुर्यात्‌ अत्र षड्विंशतिर्मा
चः प्राग्लक्षणाः पुरुषाः कार्याः एतावद्भिः भवति यः तथा उदग्लक्षणा ताले प्राग्ल।
क्षणा पुरुषमात्रविभागाः सचतुरश्राः कार्याः योप्यं सपादं तताले प्राग्ल गल
क्षणा सोपि चतुरश्रा एव अर्धमानेन एव मेवाष्टविंशतिस्तिर्यक् चतिर्य
ग्लक्षणा द्विहिताश्चोक्ष्णसांतरे च चतुरश्रा उन्नरश्चोक्ष्णसांतरे चतुरश्रा मयेष्ट
विंशतिः पुरुषाः समलास्तिष्ठा चाशतपुरुषाश्चात्मा भवति एवमेव चतुरश्रा दाम
पुरुषाः समलाद् द्विहिताः पक्षः चतुरश्रो ऽन्नः चतुरश्रा पुच्छं एते षण्णवतिः पु ५४
रुषाः अथाधिमानं चतुरश्रा मेवात्र चतुरश्रात्मनि त्या द्विपाद सप्रवि
धेऽग्नि नोपहितेन नवैकविंशति पदं निष्पादितं तत्र चतुरश्रा पक्षधातेष।

१५

हेपहेणावच्छिन्नस्तिनाहस्रापदं इनिष्पादितं तच्चतुर्दशांगुलं पुच्छमित्यर्थः इतिन्यव
नवतेरित्युपसंहारो क्ववनप्रमाणार्थः अथ त्रिपुरुषामिति पुरुषप्रमाणां चतुष्टं।
स्व अत्रिमत्रपुरुषाः पुरुषसमस्ताः प्रमाणामर्थः सेसे यं त्रिपुरुषात्रिपुरुषावच्छेदः अ
कारहारिरङ्गुलं मिमीते गाहिनेननयतिकियन्तस्याः कार्यमिति तस्याश्च त्रीणि प प
दशानानि कार्यंशानपदः पुरुष इति तत्वातं समधासममस्तितपादः हौ नुत कार्यते ऊर्ध्वा
लक्ष्यते पदहारिः ताठसमधासममस्तितानि त्रीणि पदशतानि समराशिः करोतीति विते
नत्रवैकेकोरराशिर्द्विखल्वाद्रि शत्पदानि भवन्ति षड्भुपदसमभाग एव भन्येपितसा
ध्वकार्यं हपापाः विवेनैव चतुरोभागानात्मनुपदधाति त्रीन्यहपुच्छपुतत्याभि
मानरज्जुं वर्द्धयति यथेतनपि त्रीन्पुरुषानुत्पादयतीत्यर्थः अपपादिमात्री।
मिति अरत्निप्रमाणां रज्जुं गहीते तेन मिमीते। किं तया समविधे यतमिति तत्पंच
ह विंशतिः पदानि तता नि विन्ने नावधारयति तत स्वासमसं हेपति न अवैवैको
हा भिंद्विनिपदानि समभागानानि भवन्ति नतस्तस्याप्सो न्याजागान्दक्षिणापहेउ
पदधाति ताम्य ोपदानि भवन्ति चत्वारश्च पदसमभागास्तस्याप्सो नैवभागा।
तुत्तरे पहे सर्ववत् निम्नजातिचतुरश्चतेनेत्यजतीत्यर्थः अथवितास्ति इति अ
थवितस्तिप्रमाणां रज्जुं गहीते तेन मिमीते किं तया समविधत्यहिमिति तत्पं

देवभाः
श्रु·३२
५५

यद्दशायदानि सन्तानि तांसप्तधा सप्तमि भागैः समस्यति हाशीकरोतितत्रैवैके
कोदशिः एकं पदं त्रयश्चापदः सप्तमभागास्तस्यैत्रीन्भागानुद्धृत्य पदं धातिविः
नेनपरिकल्पयति त्रिभिश्च भागैस्तत्र चत्वारि पदानि भवंति षड्वा पदसप्तमभा
गा एतत्सर्वं परिकल्प तादृशोमेव रज्जुं शुल्बविधानेन करोति याद्दृश्याद्दशा
सर्वोयं पयोतुत्र एकशतविधोनिष्पाद्यते अत्र पंचसप्तमभागा एवासौ तद्दं पुरुषस्य
तं भवत्येकविंशतिश्च पदानि त्रयश्च पदसप्तमभागाः तं च समस्तपदपद्दशा
भागा [illegible] वाद्वावेकसमासेन समस्य सपुरुषस्तस्य दशामेन पादमात्रीभ
वतीत्यादि यो ऽयं एवमेष एकशतविधश्चतुष्पसंहारः पुनश्चाग्नेनार्थाषु॥
विधादिः एवमेव रत्नुरूपेणास्य सप्तमभागेन वृद्धा संगच्छतश्चेत्यर्थः तेनैक
एकविधमिति एकविधादारभ्यानं तान्त्यग्निप्रकाशाद्विनिदर्शनां तं सप्तवि
धोवादितिप्रसमभाप्तयमविरत्यप्रकाशयेदामेव प्राप्यमप्यं न प्रयोगाय छंगाहेतु
तएतत्तएकविधादिनि वृत्तिपरं हाद्दं वाकालहृत्तेनकर्मविधि पदं कामा
वयपनेसप्यस कार्यं नापि प्रसज्यतः पुरुषाएह सोप्येकसप्तविधानात्र
येशानुष्ठानस्यामं भवाद्दितिहृतनृद्दिस्यमिसंगो ऽस्य व्याख्यानं स्वतंत्र
व्याख्यानस्य प्रमाणार्थमिहाविसतनमुदाहृतं तांतत्रायसगमः प्रवाहः प्रथम

55

हागः
५५

चयनपद्यायाः प्रमाणेन पच्यक्तुचवन्तुई यावन्तुरश्वा पिमाधपित्वाजान्ये
कुत्रसमसमस्य नत्वन्नुई याकरणेकंसमचत्रुश्चं माधवित्वापपद्याप्रमाण। यि
॥ क्षेत्रस्य ममधाविमक्रमस्य त्रान्स मभागा समम स्येकंचत्रुई श्रुमत्वा ननम्व
ॐ त्रुई या कारणामा। घितिवन्तुरश्वि श्चावपेत तस्यावापेततिपार्वेतत्र चत्रुरश्रं
ॐ संपद्यते मात्र कमातनिधि पद्या ताभिर्ई याभिः पद्याभिर्हिं होतान्तरेयं तत्र
ॐ पृथ्वी परपंतया वासघापितामिरेकः पुरुषः एवंविधेन पुरुषेण शाद्विपुरुषा॥
ॐ रज्जुं मित्वेत्यद्युपायेन यात्मपहापुच्छात् केमत्र्वे प्रततिवरे वव माध्यमी
॥ पं एवं ततेभ्क्रत्यभि मतं मर्वस्म गुमार्गमार्गे तो व स्थि ध्वनीतिनत्वेनाद्यर
ॐ वंवीधाभिरेवति हमिः पद्याभिः सर्वा पहायत्तस्या पितामिरेकः क्र कमइति प्र
श्रेत्यः पत्य गार्हपत्यपोरिष्ठित स्य वर्द्धि स्थ्या मसत्र्यो प्राचः प्रक्रमान्प्रका

देवभाः
–पुः ९१
५६

56

पतिसत्वेवं घ्नन्ति इति पक्ष्युक्रम त्रयपदिमिनोगार्हपत्यविति वे घ्नन्ति शालव
न्निर्देशः सोतः पान्यद्रष्टुव्यते तत स्यात्तः पात्पस्यागार्हपत्यस्यागार्हपत्य
श्चितेष्वद्भिष्ठ नद्यस्थ पाहूदिकुर्पाद्धि ष्ठ पात्रस्कुपादि त्रिनेदंक उत्तरा
विधाविधास्यन्त एताश्चप्रक्रममाने तं वव्याममनुवर्द्धयन्ति योनिम
नुवर्द्धयामन्यत्तिनन्त पाश्चमस्मान्नवै जातंगर्भं योनिरनुवर्द्धंत इत्यादिना
विहितप्रतिविद्धन्वाहिश्चान्नेषु कंइ ष्ठ श्रा वृाविकल्पा पेर्यः श्रुत्वा
तेनानुश्रं तपात्यगार्हपत्यपाहितः प्रतिषिद्धवनां तः पात्यगार्हपत्य
पोर्हृद्ध भवतितावस्व योनिर्भवतिनवै जातंगर्भं योनिरनुवर्द्धंतइ०
तिष्क्रतेवृद्धत्यनप्रतिषेधइत्यादिना नृन्नरयहस्य ष्ठंयं मां परस्या
पदेश्रिनामिनोतिजं पाम्मा श्रीनामिमा श्रीष्ठस्वमात्रीमितिमस्व राम
५६

मि

देव भाः
सू: १६
५०

ख

मात्रिमिति अग्रेनस्तन्नरपत्नस्यापरस्मांदेत्त्वत्र्यं पश्चिमकोणेएवंप्रमाणाद्भ्रि।
स्त्यंपरिच्छिन्नाभिनोतिन्निर्वन्ति किंप्रमाणं इत्यपेक्षिते आह एकांजे घामात्रीन
स्यान स्पर्तुत्र्रत्नेद्वितीयांनाभिमात्रोतस्यकत्र्य्-नोत्तरत्वमात्रीं स्तीयामितिइति
शा हस्वाप्यैर्थप्रमाणोयुयजमानेप्रतीयादित्युक्तावाघजमानत्रं घाप्रमाजैं घामा ण
त्रीयजमानतोभिप्रमाणामौभिप्रमात्रीयजमानमुखप्रमाणामुत्वमात्रीतिजं
घाप्रमाणमस्थः साजंघामात्री एवंनाभिमात्र्याद्यिप्रमाणोवायसजंघजमात्र
चइतिमात्रय हिगुणात्रितिउपूग्ग्रत्कसंख्यापरिच्छिन्नतामध्यएववत्तिस्तणं
परिच्छिन्नामयंप्रमाणविशेषनियमीक्रिपतेननतोधिकाएताविधीयंतेअत
सांग्रग्रपर्यात्मरिमाणदेहेभवति तत्र नाग्नेः स्तंभनं सिध्यतिप पुनंत्रु॥
दू किंचिद्गनेत्रसा[illegible]णं तैक्लिस्यं सोध्यायसमाप्तिःशायनार्थः इति श्री॥ चित्तिचि राम
संख्या र स्थपतिमाहायाज्ञिकश्रीश्रीदेवेनतंते कात्यायनस्त्रव्याख्यानेषोड इ ५०
शोध्यायः समाप्तः श्री संवत् १९२१ वर्षे अगहनवदि ४ रामः॰ः रामः॰ः राम

एकषष्टे शते इत्यस्मिन्नब्दे । चतुर्णां नतानि वा वी एवं स्मिन्नब्दे तु साईं च चार्यं गुणानि किंचिदधिकानी
सचायमासनसंस्कार इत्यादिना पशुपुरोडाशेन प्रवर्तित इत्यंतेन पशुपुरोडाशे वाचस्यति तैषोधयतीति गम्यते
३